

AJALOO LINE AJAKIRI

N° 4 **1929**
KAHEKSAS AASTAKÄIK
T O I M E T U S

P. TREIBERG
PEATOIMETAJA

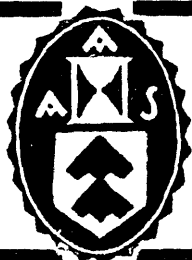
E. BLUMFELDT / A. R. CEDERBERG / P. HALISTE
R. KLEIS / H. KRUIUS / J. KÖPP / O. LIIV / H. SEPP

SISU :

	Lk.
Ajaloolisest teadvusest. A. Koort	177
Talupoegade kaitse Rootsiaja lõpul, eriti Liivimaal. III. H. Sepp . .	187
Jooni Kihnu kiriku ajaloost. Leo Leesment	212
Aleksander von Tobien †. Hans Kruus	221
Jooni pööraste liikumisest Prantsuse revolutsiooni ajal. P. Treiberg	225
Kuussaare eesti kooli õppekava 1706. a. M. Lepik	236
Varia	239

Ajaloolisest teadvusest¹⁾.

Kui tohiksin juhtida tähelepanu sellele muutusele, mis on sündinud viimase aja filosoofilise mõilemise suhtumises ajaloole, siis lubatagu mainida järgmist situatsiooni iseloomustavat nähet. 1902. aastal ilmunud H. Rickerti töö „Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung“ kujunes situatsiooni valdavaks teoseks, sest ta rahuldab seda tarvet, mis oli tekkinud peamiselt ajaloolaste juures — ajalugu kui teadust selle isepärasuses kindlustada ja põhjendada. Selle tarbe tekkimise põhjuseks oli loodusteadlaste poolt ikka enam kuuldavale tulev nõudlus, teaduse mõistet omistada ainult neile aladele, kus uurimine sihitud loodusele. Rickert vastas sellele tarbele: kuidas on ajalugu teadusena võimalik? näidates süsteemiliselt konstrueeritud mõttekäigus ajaloolise tunnetamise iseloomu ja püüdes põhjendada ajaloolist tunnetamist väärtuste teadvusel, mis võimaldab individuatsiooni lõpmatus mitmekesisuses tähenduslikkust (Bedeutsamkeit) objektiivselt määratella. Selle võimaluse eelduseks on Rickerti järgi üldmaksvad väärtused, nagu riik, religioon jne., milliseid igakordselt silmas pidades indiviidi üksikud jooned muutuvad olulisteks ja kujunevad ühikuks, „üheks teleoloogiliseks ühtluseks“. Filosoofia on siin oluliselt, nagu juba Windelbandi juures (kelle rektoraadi kõnet „Geschichte und Naturwissenschaft“, a. 1894, Rickert ainult eksplitseerib), „kriitiline teadus üldmaksvaist väärtusist“ ja ta peab näitama, kuidas normatiivselt üldmaksvad väärtused leiavad kultuuris teostamist, s. o. ajalugu pakub ainult tunnetamismaterjali „normide“ kriitilisteleoloogilisele meelestamisele. Nii kujuneb see suhtumine ajaloole põhimuselt

¹⁾ Akadeemilise Ajaloo-Seltsi 10. XI 1929 koosolekul peetud ettekande kokkuvõte.

tunnetuskriitiliseks ja loogiliste küsimuste produktiivne arutlemine on kohe eestkätt ära lõigatud sellega, et see on sihitud teadusele. Sama suhtumine ajaloole tuleb nähtavale ka G. Simmeli töö „Geschichtsphilosophie“ esimestes trükkides, kus mõistmise küsimust käsitatakse ikka veel psühholoogilistunnetusteoreetiliselt seisukohalt ega suudeta seda eraldada „hermeneutikast“, kuigi Simmeli põhiintentsioon tema teistes teostes küünib ligidale sellele reaktsioonile, mis on sihitud Rickerti probleemi-esitamise vastu.

See reaktsioon on kõige radikaalsema väljenduse leidnud M. Heideggeri teoses „Sein und Zeit“, mis (ilmunud a. 1927) nüüd meeli erkvel hoiab ja millest võib öelda, et ta veel kauemat aega püsib diskussiooni keskuses. Kui Rickert Kanti suunas küsis üldmaksva tunnetamise võimaluse tingimuste järele ajaloo suhtes, siis küsitakse siin: milline on ajaloo eksistentsiaalne tähendus? mis tähendab ajalugu minu olemises?, sest on ju meie olemise eluelemendiks aeg või — teiste sõnadega — elu esimese kategooriaalse määritluse moodustab aeg. Et ajalugu võib saada meie teadusliku tunnetamise objektiks, see on alles tulemus sellest asjaolust, et meie elu ise on ajalooline. Esimeseks filosoofilise meelestamise aineks ei ole mitte ajalugu kui tunnetamise objekt (Geschichte als Objekt), vaid see ajalugu, mida meie igakordselt ise „elus toime viime“ (Vollzugsgeschichte). Siin ei seisa uudsus mitte ainult selles, et traditsioonilist filosoofia ala laiendatakse „elu“ suunas, kus esiplaanile astub „aja“ mõistatuse mõisteline vallutamine, nagu seda esimest korda võib leida Augustinuse „konfessionide“ XI raamatus. Tähtsam on näha, kuidas just süstemaatiline filosoofia on sunnitud selgitama oma ajaloolist iseloomu, et üle jõuda sellest ummikust, kuhu ta sattus kohe, kui nägi, et „ilmavaated“ on ajalisel tingitud ja relatiivsed. Siin selgus, et „süstemaatilise filosoofia ja ajaloolise käsitlemise eraldamine on olemuselt ebaõige“²⁾.

Kus kohal on Heideggeri ajaloo suhtumise piir, see küsimus ei puutu siia. Tähtis on vaid näha, et küsimus sihitakse otseselt sinna, kus meie teadlikuks saame oma olemise ajaloolisest iseloomust, sellest, et elades me oleme puudutatud ajaloost ja et juhul, kui tahame tunnetada, mis meie oleme, vastust sellele mitte ei suuda anda, siis kui enesesse süveneme sisevaatluses — millist teed Hamann nimetas „enesetunnetamise põrgusõiduks“.

Seda pöördumist ajaloole ei tule vahetada nõudlusega, mis välja kasvas A. Comte'i positivismist: „*Pour vous connaître, connaissez l'histoire*“ (et endid tunnetada, tunnetage ajalugu). Loobudes psühholoogilisest vaatlusviisist, oli Comte sunnitud pöörduma ajaloole

²⁾ Briefwechsel zwischen Wilhelm Dilthey und dem Grafen Paul Yorck v. Wartenburg 1877—1897, Halle 1923, lk. 251.

selleks, et leida fundamentaalset inimese konstitutsiooni, mis oleks absoluutselt muutumatu („*La constitution de l'homme est absolument invariable*“).

Hoopis teisiti on mõeldud Dilthey nõudlus: „Mis inimene on, sellest teadub ta ainult ajaloo kaudu“. Mitte ainult see, et inimesel on ajalugu, vaid pigemini see, mida ta ajaloos on suutnud toota, on talle iseloomulik. Lähtekoht inimesest ei tähenda, et vaimseid nähteid oleks võimalik lõplikult selgitada antropoloogiliselt seisukohalt. Vaatamata sellele, et ajalugu näitab meile neid võimsusi, millel on siduvusvõimsust iga üksiku suhtes, on ajalool siiski vabastav võim, sest ta näitab meile, inimestele omast loovust, seda, mida inimene suudab.

Ent see asjaolu tingib ka süstemaatilise mõtlemise suhtumist ajaloole. See tuleb nähtavale eriti tunnetamises, et meie filosoofiline mõtlemine on ajalooliselt tingitud. Tõde taotlesid oma metafüüsilise küsimuse-esitamise ka kõik „ajaloolised“ filosoofid. Nende ajaloolise tingitavuse jälgimine võib meid viia ainult sügavamale „asjasse“ ja näidata tõe ajaloolises käigus süstemaatilist tähenduslikkust. Siis selgub, et filosoofia ajalugu ei ole mitte ainult „näidete“ kogu, vaid midagi, mis alles liikuma paneb meie filosoofilise teadvuse.

Me ei esita siis küsimust mitte ajaloo kui tunnetamise objekti kohta, vaid lihtsalt: mis on ajalugu? Nii nagu seda Lessing küsis omal ajal, kui ta, nähes täielikult valgustatud mõistuses inimeste moraalsete toimingute viimistletud vormi kandjat ja selgusele jõuda tahtes ajalooliste tõdede väärtuse suhtes, selle kahe asjaolu vastastikusel heitluses hüüdis: „O, Geschichte, o Geschichte, was bist du?“

Aga kui küsimuse nii esitame, seisame kohe erilise raskuse ees. Vastused küsimusele erinevad selles suhtes, millisest enesele olulisest lähtekohast vastaja küsimust vaatleb: kunstis, teaduses, usus jne. See raskus johtub aga üldisest asjaolust, et väärtusalad oma absoluutsuse on kaotanud ja et me teame, et seni puudub materiaalne ajaloo filosoofia, mis oleks suutnud kindlaks määrata ajaloolise arenemise sihi ja mõtte. Väärtuse absoluutsuse kadumise tulemuseks oli skepsis ja relativism, nii et „meie igasugune mõtlemine inimese, tema kultuuri ja tema väärtuste üle põhimõtteliselt historiseeritakse“³⁾. Ent on ise asi, kas see „historism“ on viimane sõna. Vististi Nietzsche kirjutisest „Über Nutzen und Nachteil der Historie“ saadik liikvel olev sõna „historism“ kannab eneses ikka halba kõrvalmaiku ses mõttes, et see on ükskõikne asjade vaatlemisviis, mis nõrgendab tahet ja halvab teovõimet ning produktiviteeti. Kui meie oma elus ei lase praegusel aktiviteedi ja realismi ajal enam sellest end eksitada, siis teoreetilises ainekäsitluses on konsek-

³⁾ E. Troeltsch, Gesammelte Schriften, III, Tübingen 1922, lk. 102.

ventsid veel tõmbamata, kuigi kaugelt nähakse seda teed, mida siin käia tuleb — Troeltsch: „ajalugu ajalooaga ületada“⁴⁾ või Dilthey: „ajalooline teadvus peab ise omad haavad parandama“.

Schellingist alates on sageli sellele tähelepanu juhitud, et meie teadvuse historiseering Öhtu-Euroopas algab kristlusega: „Dem Christentum wird Gott geschichtlich“⁵⁾. See tähendab, et kõrgemat olevust ei käsitata enam kreeka iseeneses kinnise substantsi mõiste seisukohalt, vaid elulises realiteedis, kus ollakse tunnetamis- ja armastussuhtes sellega, kes on looja ja kes end ilmutanud oma poja kaudu. Need kategooriad võimaldavad Augustinusel „*De civitate dei's*“ käsitada inimsugu kui ühtlust, mis üksikute rahvuste ja inimpõlvade kaudu pidevalt realiseerib jumaluses põhjendatud eesmärki.

Selles usulises teadvuses põhjendatud ajaloosuhtumises on selgesti märgatav vastolu antiikaja õpetusele kõigi asjade ringjooksust. See imeteldav tasakaal teooria ja historia vahel esimeste sajandite filosoofide ja ajalookirjutajate juures muuruõ eriti peale selle, kui Aristoteles „ideed“ maailma asetades omistab maailmale ja ta vormidele igaviku. Iga tekkimist looduses ja ta elus mõistetakse kreeka tõelisuse-tegelikkuse mõistes (*Physis*) peituva ennatluse (*anticipatio*) kohaselt elulendi eost tekkimise analoogiail kui „genesis“⁶⁾. Maailma absoluutse olles tema ürgpõhi ei ole väljaspool teda, nii nagu Aristoteelse juures ei ole maailma algust ega aja algust ja „kreeka filosoofide enamikule näib maailm perioodilise, tsüklilise rütmina, milles suurte maailma-aastate (aioonide) ringjooksus õieti ikka sama kordub“⁶⁾. Ajaloo käigus ei sigine lõppeks hingele (vaimule) ja temas teostatavaks eudaimooniale sügavamat sisaldust. Ent see suhtumine ei piirdu mitte ainult maailma ja ta elu vaatlusega, vaid teostub ka isiksuse ja selle kujunemise vaatlusel, nii nagu see nähtavale tuleb biograafias ja autobiograafias. Siingi ei nähta „inimese sisemist ühtlust elu ajaloolises protsessis, vaid mõistuspärase tahtmise ühetasases jõus“, kus mitte „süvenemine indiviidi arenemisse“, vaid „täielikult arenenud inimese samaks jääv olemus“ tehakse plastilises fantaasias tajutavaks⁷⁾. See kreeka bioloogiline (organoloogiline) vaatlusviis moodustab ühe korduvalt esineva momendi meie teadvuses, mida hiljemini võib jälgida Herderi juures ja mida meie tänases ajaloolises teadvuses uuesti elustas

4) Ibid., lk. 772.

5) W. Dilthey, Gesammelte Schriften, I, Leipzig 1923, lk. 349.

6) Vt. E. Frank, Das Problem des Lebens bei Hegel und Aristoteles, Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte, 1927, 5. Jahrgang, Heft 4, lk. 638 jj.

7) G. Misch, Geschichte der Autobiographie, I: Das Altertum, 1907, lk. 44 jj.

Spengleri ajaloo morfoloogia, kuigi ta ise mitte ei tabanud kreeklaste suhtumist ajalookirjutamisse⁸⁾.

Mis siin loomismõttega uut sigib kristluse suhtumises ajaloole, see ilmneb selles, et maailma ja elu tõeline olemus viiakse loova vabaduse aktisse ja maailmal on ajas absoluutne algus. Nii nagu maailm on säärase loova vabaduse akti tulemus, nii teostab ka inimene oma iseduse igakordselt ühes säärases aktis, mis ta vabastab looduse objektiivsest võimust ja tingimatusest (Notwendigkeit): Inimene vabaneb ühekordses tahtelises aktis, hüppes lõpmatusse, eneseunustusest ja teeb olemise aktuaalseks tegelikkuseks ja eksistentsiks.

Siin on küll esimest korda nähtud ajaloo protsessi-iseloomu, mida ei saa ümber pöörata, ajaloo ühekordsust, aga see ühekordsus oli piiratud Jeesuse inimestumise suure saladusega ega suuda suhet luua ilmliku kultuuri võimsustega, nagu riigiga, mille iseväärtuse avastas alles Dante. Meie ajaloolist teadvust kindlasti küll iseloomustavas tahtmusmomendis haarame oma eksistentsi, aga mängus on siin ikkagi hinge õndsus. Selle võitmine sünnib loobumisega loomulikust seisundist, enese kaotamisest ilmasse, kus ma nägema pean oma olemise kahepoolsust, mis ilmutatud risti sõnas, ja kus ma otsustama pean poolt või vastu ning otsustamises teostan oma ajaloo (Peetrus, I, 5, 6—7)⁹⁾. Nägemata jääb siin aga, et seda otsustamist tuleb laiendada ka neile vaimseile sisaldusile, mis meie vaimu elu käigus toodetakse. Ent seda avardamisteed ei lase lõpuni käia usu ja kultuuri vahekorras nähtavale tulev antinoomia. Siin on piir nii hästi Augustinuse kui ka hilisemate, nagu Bossuet', aga ka tänapäeva¹⁰⁾ katsetel, mis tahavad eetiliseliselt lähtekohalt määratella ajaloo teadvust.

Kultuuri toomiseks ajaloolise teadvusse oli vaja iseseisvat rünnakut uuest elamuskeskusest. Alles XVIII sajand, mida kutsutakse nii sageli ikka veel „ebaajalooliseks“ sajandiks, kujundab ajaloolise maailma kui ühtlase eseme. Vastandina teoloogilisele käsitusele saab ajaloo subjektiks või kandjaks siin tsiviliseeritud inimkond. Inimene üldse on nüüd ajaloo kangelane. Nagu kristlikus nii ka valgustusaaja käsituses ei loovutata iseseisvat kohta ajaloolise tegurina loovale geeniusel. Alles Rousseau ja „torm ning tung“ kindlustavad temale selle koha. Usaldus mõistuse autonoomiasse, võimsusse ja

⁸⁾ Spengleri kriitikaks vt. Ed. Schwartz, Über das Verhältnis der Hellenen zur Geschichte, Logos 1920—1921, lk. 171 jj.

⁹⁾ H. Rendtorff, Meine Geschichte und ihr Sinn, ilmunud artiklitekogus „Gott und die Geschichte“, Vier Vorträge, Berliin 1929, hrsg. von R. von Thadden-Vahnerow.

¹⁰⁾ E. Hirsch, Grundlegung einer christlichen Geschichtsphilosophie, tema töös „Die idealistische Philosophie und das Christentum“, Gütersloh 1926, lk. 1—35.

edenemisse, rahvuste solidariteet nende võimuvõitluses, — need juhtivad ideed avavad uusi perspektiive universaalajaloolises suunas. Voltaire asetab peaaaktsendi täielikult ajaloo protsessile, jälgides seda protsessi, kuidas areneb kultuur aste-astmelt mitmesugustest illusioonidest, väärarvamusist, pettustist¹¹⁾). Mõistuse kõikvõimsuse pidev edenemine, mis on ühedimensionaalne, ei lase siin olevikku sügavamini mõista mineviku lättest, vaid laseb meid seda ikka ülihinnata; kus tegelikkus ei vasta ajajärgu üldistele ideedele: *éclaircissement*, tolerantsus ja humaniteet, seal lõpeb teos pettumustundes inimese piiratusest ja ebausust, nii nagu ta oma tööd ise mitte universaalajalooks ei nimetanud, vaid hullumeelsuse kirjeldamiseks maailmas¹²⁾). Montesquieu poolt tarvitusele võetud *l'esprit* mõistega tähistab Voltaire ühe ajajärgu sisemist seotust, mida analüüsil jääb üle selgitada. Ent sellega astub kausaalse vaatluseseme asemele midagi, mis ainult hermeneutiliselt mõistetak.

Valgustusae vaatatakse suurtele kuningriikidele kui edenemiskäigu kindlatele kandjatele ja analüüsis nende alusel tööstust, kaubandust, tsivilisatsiooni, maitset, kunsti jne. Need edusammud üksikülaladel koondati kultuuri mõiste alla, kirjeldati selle ajajärke ja lõikeid. Kultuuri üksikuis osades nähti reeglite teostamist, millised olid tuletatavad ratsionaalses konstruktsioonis. Tõke sellele vaatlusviisile kujunes seal, kus vaja oli leida kategooriaid, mis oleksid võimaldanud käsitatavaks teha igakordselt nende üksikute süsteemide ühtlust. See on aga võimalik alles seal, kus ajaloo produktiivset põhja ei nähta *ratio's*, vaid elu elementaarsetes jõududes. Valgustusae ei jõudnud dünaamikale ei Voltaire'i ega Montesquieu' juures.

Kui kreeklaste suhtumisel ajaloole oluliseks lähtekohaks kujunes bioloogiline vaatlusviis, kui kristlik ajaloo filosoofia põhjenes eetilisel alusel ja valgustusae oma leidis kandejõu teaduse pideva edenemise elamuses, siis tekib reaktsioon valgustusae vaimu vastu uuest keskusest, mis määrab tema üleoleku eelmiste suhtes, aga ühtlasi ka selle piirid. Sääraseks keskuseks osutub nüüd kunst. Kui seda vähe on märgata Rousseau juures, siis selgub see eriti Winckelmanni ja Herderi vaadeldes.

Winckelmann murrab oma kreeka kunsti täiuslikkuse leiu-tamisega selle valgustusae skeemi, mille järgi kultuuri arengut nähti pidevas edenemises kuni valgustatud XVIII sajandisse. Ta viljeldab ajaloolises tunnetamises kongeniaalse vaatlikkuse võimet, püüdes tabada vaimseid nähteid samasuguses sisemises intuitsioonis, nagu see on olemas kunstnikus, kes teose loonud. Nii tekivad tema kuul-sad kirjeldused: Herkulestorso, Laokoon jne. See on sama meetod, millega Herder avastas rahvalaulu luule ja Shakespeare'i. Siin te-

¹¹⁾ Voltaire, *Siècle de Louis XIV*, Chap. 1.

¹²⁾ Sackmann, Voltaire, 1910, lk. 295.

hakse nähtavaks igasuguse ajaloolise elu individualiteet, selle elu vormide sõltuvus tema muutumisest ja selle elu kontinuiteet¹³⁾.

Algatajaks on siin õieti Rousseau oma kultuurikriitikaga. Peab nägema, kuivõrt ebaajalooline on tema ilmavaade, kui ta „tsivilisatsioonile“ vastu seab „looduse“. Aga pöördumine objektiveedist subjektisse moodustab saksa tormi ja tungi noorpõlve revolutsioonilise põhitundmuse. Rousseau nägi eesmärki „elus“ eneses, üksiku subjekti enesesse keskendumises (Zentriertheit). Herder väljendab sama asjaolu ülekantuna ajaloolisele individualiteedile lauses: „Iga rahvas omab oma õndsuse keskpunkti eneses, nagu iga kera oma raskuspunkti“¹⁴⁾; samuti ka hiljemini Ranke: „Iga ajajärk on vahenditu Jumalale“¹⁵⁾. Siin esineb igalpool ilmne reaktsioon valgustusaja mõistuspärasusele, mida vist Goethe kõige suurepärasemalt väljendas oma Winckelmanni kohta käivas kirjutises, küsides, milleks küll kogu päikeste ja planeetide, olnute ja olevate maailmade hiilgus, kui lõppeks üks õnnelik inimene ebateadlikult rõõmu ei tunne oma olemisest.

Huvitava peatüki enese ette moodustaks selle asjaolu jälgimine, kuidas siingi lõpuks kaduma läheb indiviid ajaloolise protsessi kand-

¹³⁾ Vt. Dilthey, Gesammelte Schriften, III, lk. 257 jj.

¹⁴⁾ Herder, Werke, XXI, lk. 163 (Hempel). H. Oncken näitab suurejoonelisel viisil omas ajaloolaste VI kongressil peetud ettekandes selle Herderi kontseptsiooni tähenduslikkust nende rahvuste iseteadvuse arenemisele, mis veel ei olnud tekkinud rikkale rahvuskultuurilisele riiklikule olemisele, Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte, 1929, Heft 4; vt. ka Ajalooline Ajakiri 1928, lk. 234.

¹⁵⁾ Selles suunas võib ka Dilthey öelda: „iga vaimne ühtsus on eneses keskendatud“ (Gesammelte Schriften, VII, 1927, lk. 154). G. Masur töö „Rankes Begriff der Weltgeschichte“, München ja Berliin 1926, lk. 62, eksib, kui ta arvab, et Dilthey veendumus „kultuur-individualiteetide enesessekeskendumisest“ talle võimatuks tegi ligipääsu universaalajaloole. Veel imelikum on seejuures, et Masur püüab Ranket päästa sellest individualiteediprintsiibiga ühendatud relativistlikust ja universaaljalalugu desorganiseerivast konsekventsist sellega, et ta tõlgendab R. sõnu, „vahenditu Jumalale“ seisukohalt, mis Diltheyle oleks olnud täiesti vastuvõtmatu. Sest Dilthey ei oleks saanud iialgi kinnistada oma ajaloolist pilku ühele transtendentsele pinnale, nagu Ranke. Dilthey peaks seda metafüüsikasse langemiseks (Gesammelte Schriften, VII, lk. 106), kui sõnu: „vahenditu Jumalale“ tõlgendada „usuga Jumala ettenägemisse“ („Der Glaube an die Vorsehung ist die Summe allen Glaubens, ich halte ihn unerschütterlich fest“). Ranke kiri pojale — Masuri järgi). Otse vastupidiselt Rankele püüab Dilthey ajalugu immanentselt mõista ja analüüsida ja näeb Ranke piiri selles, et „ta seisma jääb nende sidevuste analüüsi ja mõistelise mõistlemise ees, mis ajaloos koos mõjuvad“ (Gesammelte Schriften, VII, lk. 101).

Ei ole põhjust arvata, et Diltheyl võimatuks on tehtud ligipääs universaalajaloole, sest selles kontseptsioonis, mida ta nimetas „ajalooliseks teadvuseks“, on toonitatud just seda kahepoolset vaatlusviisi, mis näeb igas ajaloolises toimingus piiratust, aga ka selle tähendust universaalajaloolises sidevuses.

jana, mille tulemust me leiame nii hästi „ajaloolise koolkonna“ kui ka Hegeli juures selles erilises resignatsioonis tegelikkuse nõuete ja tarvete ees. Siin ei leita enam suhet oleviku ja tulevikuga, vaid ollakse „neetud“ mineviku pieteetlikule mõistmisele. Ja halva kõrvalmaiguga sõna „historism“ on pärit uuest kultuurikriitikast, mis teostub läinud sajandi teisel poolel (F. Nietzsche, R. Hildebrand, W. Dilthey j. t.).

Ent ometi on olnud võrratult viljakas tulemusilt see ajajärk: see saksa liikumine aitas kindlalt ette valmistada mõistelist raamistikku läinud sajandi suurtele ajaloolastele. Eriti kasutab arenemise mõiste siin saavutatud tulemusi. Positivism asetab arenemise väärtuse tulevikku, „valgustuse“ edusse. Kuigi kaotsi läheb indiviid rahvavaimude ja ideede ebaisikulise elu kõrval, ei allu need ideed siiski mõistuse tuletatud seadusile, vaid nende ideede taga seisavad „ajaloolised võimsused“. Need on küll ajaloolised sündinised, inimese enese võimsuse toodetud, kuid siiski siduvad ja väärilised, et nad tõstetaks toimivas elus teadvusse ja säilitataks.

Veel kord on selle arenemismõiste selgituseks vaja meelde tuletada Rousseau'd, nimelt tema poolt erkvele aetud diskussiooni kultuuri ja looduse vahekorra kohta. Kui ajalooline koolkond ja „historism“ kaotavad produktiivse suhte olevikuga ja tulevikuga, siis on küll selle põhjuseks asjaolu, et nad vaatlevad elu, ka vaimset elu, ikka ainult bioloogilise terviku kategooriaalt ega näe selle elu pingelist iseloomu. Ka Rousseau ei näe neid elu vastolusid või kus ta neid näeb, seal kirjutab nad võõra kultuuri mõju arvele. Neid on aga vaja võtta tõsiselt, kui arenemisastmeid, millised inimene peab läbi käima: loodus, seltskond ja vaimne vabadus. Alles sellega ületatakse Rousseau looduslik seisund, usk inimese ürgelisse headusse, ja traagika ning vabadus kuuluvad meie eluprotsessi mõttesse. See nähe on Hegeli dialektika ja arenemismõiste oluline alus, kes oskab vastolu hinnata positiivselt ja teeb ta elulisuse edasisammumise tingimuseks¹⁶). Ühes sellega nähakse ka, et inimese elujärgud ja ajaloolised ajajärgud omavad küll iseväärtust, aga iga eelmine aste säilitatakse („aufgehoben“, „er-innern“ — Hegel). Ainult, et Hegel jälle selle dialektilise protsessi samastab kontradiktoorse vastolu loogilise vormiga ja meie mõtlemisprotsessi teeb arenemise printsiibiks (*ancien régime*, revolutsioon, restauratsioon — oleks seda skeemi vastav näide). Kuna selle vastolu koht on meie elus eneses, elu antinoomias: loodus ja vaim, tingimatus ja vabadus, tungiline-looduspärasus ja vaim. (Dilthey kõneleb „meie olemise vaimistamatuist maiseist osist“). Ent siis ei ole ajaloolised ideed, mis kindlasti mängivad teatavat osa ajaloolises tegelikkuses, mitte ainu-

¹⁶) E. Hoffmann, Das dialektische Denken, Langensalza 1929, lk. 15 jj.

liselt puhtvaimsed sünnitised, kui vaimu läbimurdmised looduslikku maailma, kui ilmutised, nagu seda isegi Troeltsch¹⁷⁾ viimasel ajal võis arvata, vaid vaimsete ja tungiliste tegurite koosmängu sünnitised.

Aga on veel teissuguseid pingeid, vastolusid, milledega vaja arvestada arenemismõiste juures ja mis teevad selle mõiste veel raskemini käsitatavaks. Need on vastolud „vaimsete võimsuste“ eneste vahel, nagu meie nendega elus kokku puutume: riik, loodusteadus, kunst, ristiusk, jne. Iga ajajärku iseloomustab see viis, kuidas ta on suutnud neid vastolulisi nähteid sovitada ühtlases sünteesis. See vist küll on ka põhjuseks, et meie suudame vastata küsimusile vaimse elu nähete olemusest ikka ainult kaudselt, näidates nende erilisi funktsioone meie elus. Neid funktsioone esile tõstes, mõistame neid nende tähenduslikkuses, millises nad veel nüüdki end maksma panevad meie teadvuses, aga ühtlasi ka nende piiratustes. Ent ometi, ja see on siin kõige tähtsam, peab leidma käsitledava nähte ühtsuse, mis moodustab ta keskuse. Seda vaatlusviisi olen ma siin tarvitanud, püüdes näidata mõningaile funktsioonidele, mis olnud täita ajaloolisel teadvusel. (Marksismi suhtumist ajaloole, mille keskuseks kujuneb majandus, ei saa siin enam puudutada). Võis näha, kuidas üksikud funktsioonid olid iseloomustatavad, kui lähtekohta võtta mõnest erilisest vaimsest elamuskeskusest.

Ent milline on siis primaarne ajalooline elamus? Milles seisab ajaloolise elamuse iseloom? Kas vastab seda mõni isepärane eluvorm?

Seda võiks nüüd katsuda vastata, ilma et, arvestades eelpool esitatuga, karta oleks võõrarmus. Ajaloolist teadvust või meelt vastab eluvorm, mis iseloomustatud aktiveedi tahtmusega, mis otsib ümbritsevas elus elulisi võimsusi, kui nähtavusi, millede põhjal oleks võimalik toimida. Ajalugu näitab meile seda eluvormi, milles elab toimiv inimene. Ta näitab meile edasi veel seda, kuidas säärane toimiv inimene oma ümbrust ja vaimset miljööd näeb — tema nägemisviisi. Kaht asja tuleb lahus hoida: ühelt poolt vaimseid võimsusi, mis toodetuina ajaloo protsessis moodustavad meie kestvad eluelemendid, ja teiselt poolt pilku, mis võimaldaks tabada nende võimsuste üldiseid struktuurisuhteid selleks, et sekka lüüa ühekordses toimingus. Ajaloo meeletamises (Hegeli „Er-innerung“) me taotleme iga üksiku, samuti rahva ja „üldise elu“ ja saatusruumi muutmist sisemiseks asjaks, nii nii et olevikus mõjuv elav minevik teeks „olemise eneses jõulisemaks“ (Ranke — „das Dasein in sich kräftiger zu machen“). Üsikute võimsuste vahel maksvate sidevuste ja suhete nägemiseks on siin

¹⁷⁾ Vt. O. Hintze, Troeltsch und die Probleme des Historismus, Historische Zeitschrift, Bd. 135, lk. 209 jj.

ikka sellele sihitud, et meie teo-olevikku läbipaistvaks teha (Goethe — „et iseenese kaasaeglane olla“), et siis vastutustundes elu kujundada. On täielikult õige, kui öeldakse, ajalugu vabastab meid. Aga ta vabastab meid selleks ühekordseks teoks, selles korrumatus situatsioonis. Ajalugu õpetada, tähendab nägema õpetada toimiva elu vormi, mis on „igalpool ja alati“. Iga ajalooline toiming vajab igalt üksikult sünteesi, ühe eluülesande loovat lahendust. Iga ajalooline toiming on protsess, kus midagi toodetakse või toime viiakse või kus see töö nurjub, kus seda protsessi kannab isiksus, mis viib pingeid lahendusele, loob ajalooliste vastolude sünteesi.

On sageli juhitud tähelepanu sellele, kuidas paljude suurte ajaloo-teadlaste iseloomus, alates Thukydides'e ning Polybios'ega ja lõpetades Niebuhri ning Treitschkega eriline „mehine joon“ esineb tahtmise ja kujutluse ühtlusena, mis neid eristab teistest teadlastest. Alles viimase aja spetsialiseeringus näib see joon kaduma läinud olevat¹⁸⁾.

Nõnda võib öelda, et historias tuleb nähtavale eriline eluvorm, kus elu vaadeldakse *sub specie subjecti*. Olgu see siis üksik inimene või rahvas või generatsioon kui enesesse keskendatud ühtsused. Mitte ainult Nietzsche omas historismi-vastases võitluses ei näinud seda, kui ta antikvaarilisele ja kriitilisele ajalookäsitusele vastu seadis momentaalse või heroilise ajaloo. Ka W. v. Humboldt võib omas ajalookirjutaja ülesande kohta käivas kirjutises öelda: „see element, milles ajalugu liigub, on meel tegelikkuse jaoks“. („Das Element, worin sich die Geschichte bewegt, ist der Sinn für die Wirklichkeit“)¹⁹⁾. Samuti Jakob Burckhardt omas töös „Weltgeschichtliche Betrachtungen“²⁰⁾ peab omaks vaatekohaks seda ainsat, jäävat ja meile võimalikku tsentrumi „kannatavast, tunglevast ja toimivast inimesest, nagu ta on ja alati oli ja saab olema“ („vom duldenden, strebenden und handelnden Menschen, wie er ist und immer war und sein wird“). Ja isegi Dilthey, kes nii sügavasti oli mõjustatud historismist, püüdis igal juhul toonitada ajaloo vabastavat mõju tegelikkuse suhtes. Võttes oma vaimuajalooliste uurimuste ja filosoofilise ilmavaate lähtekoha „elust“, õigustas ta end sellega, et see on ühine „kõigile müstilistele, kõigile ajaloolistele ja heroilistele filosoofiadele“²¹⁾.

A. Koort.

¹⁸⁾ Vt. H. Nohl, Zur deutschen Bildung, Göttingen 1926, lk. 36.

¹⁹⁾ W. v. Humboldt, Ausgewählte philosophische Schriften, Leipzig 1910, lk. 84.

²⁰⁾ Kröners Taschenausgabe, lk. 8—9.

²¹⁾ Dilthey-York, Briefwechsel, lk. 247.

Talupoegade kaitse Rootsiaja lõpul, eriti Liivimaal.

Kui talupoegade kaitse leidis võrdlemisi vähe tähelepanu tulundusasehaldureile antud instruksioonis, peeti seda palju enam silmas 1696. a. tulundusreglemendis. Nagu juba eelpool mainitud, tegid talupoegade kaitse erilise rõhutamise tulundusreglemendis tarvilikuks need kuritarvituste juhud, mis said kaebuste teel kuningale tuttavaks. Tulundusreglemendis leidub eriline osa, kus on täpsalt loendatud talupoegade kohused kohustiste täitmisel j. m.⁹⁸⁾. Selles leiame ka rea üksikasjalisi punkte, mille sihiks oli kaitsta talupoega tema kohustiste täitmisel⁹⁹⁾. Neis kõneldakse üksikasjaliselt, kuidas talupoegi pidi kaitstama rentniku omavoli eest, kusjuures olid fikseeritud ka trahvimäärad. Tulundusreglemendis leidis lähemat tähelepanu ka kodukari teostamine mõisas ja talupoegade j. t. kaebeasjade ajamise käik¹⁰⁰⁾. Loonuandamite õiendamise suhtes oli suureks hõlbustuseks, et revisjonimemoriaal 1688. a. oli riigimõisates kümniselõikuse ära kaotanud seal, kus seda veel leidus; selle asemele pidi tulema rent rahamaksu, viljahinnuse või orjuse näol¹⁰¹⁾.

Schwabe mainib selle uuenduse põhjusena talupoegade korduvaid kaebusi Liivimaal Rootsi valitsusele mõisarentnikkude peale kümnise lõikamisega liigse koormamise asjus. Kuningas olevat 23. mail 1684 asehaldur Sneckensköldile kohuseks teinud asja järele uurida. Viimane olevat Põhja-Liivimaa isiklikult läbi reisinud ja kümnise ära kaotanud, pannes selle asemele igale talule peale kindla kohusemaksu, mis kanti vakuraamatusse¹⁰²⁾.

Makse lihtsustati ka sellega, et ära jäeti mõned maksuartiklid ja nende asemele hakati raha võtma või jälle teisi tähtsamaid maksuartikleid suuremal määral nõudma¹⁰³⁾. Lõuna-Liivimaal kaotati paljud väiksed pagasta (vaku) andamid ja seati nende asemel sisse väike jaoseraha („klein Persehngeld“), harilikult üks taaler adramaalt.

⁹⁸⁾ Buddenbrock, op. cit., II, 1. Tulundusreglement 1696. a., IV: Von der Bauern Pflicht.

⁹⁹⁾ Buddenbrock, op. cit., II, 1. Tulundusreglement 1696. a., III: Wegen der Krons-Bauern Gebühren, der Handthierung und Vorstehung von den Arrendatoren.

¹⁰⁰⁾ Buddenbrock, op. cit., II, 1. Tulundusreglement 1696. a., V: Wegen der Bauern-Klagen und Processes dabey.

¹⁰¹⁾ Buddenbrock, op. cit., II, 1. Revisjonimemoriaal 1688. a., p. 18.

¹⁰²⁾ Schwabe, op. cit., lk. 209.

¹⁰³⁾ Schwabe, op. cit., lk. 210 j. j. Schwabe järgi olevat reduktsiooni ajal ära kadunud jaotus „stehende und Wackengerechtigkeit“, mis mõlemad kokku sulanud „ordinarie Gerechtigkeit“iks.

Loonus pidi veel makstama: nisu, herneid, linu, kanepit, humalaid, lambaid, s. t. endise 20—22 andami asemel ainult 5—6. Alles jäid neli erisugust rahaandamit: vaku-, karjuse- (Gartnecksgeld), maakohu- ja jaoseraha. Mõisatereduktsiooni järel sisseseatud uutest vakuraamatutes aastaist 1690—1693 on ka need ära kadunud: nende asemel makstakse veel ainult „raha“ ilma lähema äratähendamiseta¹⁰⁴).

Loonuandamite ja teiste maksude suhtes leidis tulundusreglemendis ainult üks punkt. Seda üksikasjalisemalt jälgiti selles aga talupoegade kaitset mitmesuguste orjuse täitmisel. Rentnikkudele keelati talupoegade peale panna enam korrapäraseid orjusepäevi, kui lubas vakuraamat. Iga ülearuse rakkepäeva eest pidi rentnik trahvi maksma 2 riigitaalrit hõbedas ja iga ülearuse jalapäeva eest ühe riigitaalri hõbedas¹⁰⁵). Järjelikult oli trahv võrdlemisi suur: iga rakkepäeva eest ($180 : 4 = 45$) 45-kordne ja iga jalapäeva eest ($90 : 3 = 30$) 30-kordne.

Heinateoks ja viljalõikuseks tarvisminevad abiteopäevad pidid maha arvatama vakuraamatus ülesmääratud orjusest. Kui aga vakuraamatus säärane abitegu polnud kindlaks määratud, või kui sellest ei jätkunud, jäi küsimus tulundusasehalduri reguleerida, kes pidi ühelt poolt arvestama mõisa tarvet ja teiselt poolt talupoegade võimet¹⁰⁶). Rentnik ei tohtinud talupojalt nõuda enam kohusemaks, kui mõisa vakuraamatus oli kindlaks määratud. Vastasel korral pidi ta üleliigselt võetud maksude väärtuse talupojale tagasi tasuma ja sama palju trahvi maksma kihelkonna kiriku heaks¹⁰⁷). Ka jäi asehalduri kohuseks kindlaks määrata talupoegade erakorralised teopäevad juhul, kui mõisa seda vajas, eriti siis, kui mõisal olid käsil suuremad ehitamised ja kui selleks ei jätkunud vakuraamatus määratud teopäevadest¹⁰⁸).

Ka ei tohtinud rentnik mõisatöölisi ja orjusi kasutada isiklikes huvides oma eramõisas, et selle läbi ei kannataks riigimõisate kultuur ja ei raskeneks talupoegade orjus. Kahju, mis selle määruse rikkumisel sünniks mõisale ja talupoegadele, pidi hinnatama ja rentniku poolt kahekordselt tasutama¹⁰⁹). Ka oli rentnikule keelatud

¹⁰⁴) Schwabe, op. cit., lk. 214 j. j. Seejuures esitatakse näide ühe mõisa kohta, kus relatsioon oli hinnusevilja ja mõisavilja vahel järgmine: ruks — 1 : 6, oder — 1 : 5, kaer — 1 : 3.

¹⁰⁵) Buddenbrock, op. cit., II, 1. Tulundusreglement 1696. a., III, p. 3.

¹⁰⁶) Buddenbrock, op. cit., II, 1. Tulundusreglement 1696. a., III, p. 4.

¹⁰⁷) Buddenbrock, op. cit., II, 1. Tulundusreglement 1696. a., III, p. 1.

¹⁰⁸) Buddenbrock, op. cit., II, 1. Tulundusreglement 1696. a., III, p. 5. Kui rentnik ilma tulundusasehaldurile teatamata nõudis lisaorjusepäevi, pidi ta trahvi maksma, nagu varemini mainitud, rakkepäeva eest 2 ja jalapäeva eest ühe riigitaalri hõbedas.

¹⁰⁹) Buddenbrock, op. cit., II, 1. Tulundusreglement 1696. a., III, p. 6.

mõisateolisi välja üürida või tühjale maale asustada. Trahviks oli siin määratud kahekordselt see summa, mille maksid tühjale maale asustatud talupojad¹¹⁰⁾. Kui nõuti mõisatöösse peremees ise, kas reheapiksi, õllepruulimiseks või muuks sarnaseks tööks, siis pidi jalapäev arvata rakkepäeva ette¹¹¹⁾.

Erilise täpsusega oli kindlaks määratud talupoegade kaitse vooriskäimise puhul. Talupojad olid kohustatud voorima ainult mõisa produkte, mitte aga võõraid ülesostetud kaupu. Samuti ei olnud lubatud voore välja rentida. Kui voorid linnast tulid tagasi, ei tohtud neile peale panna kaupmeeste kaupu; ainult seda võidi kaasa anda, mis mõisa ise vajas või mida vajasid mõisale kuuluvad talupojad, nagu soola, rauda j. m. Ka ei tohtud voorimisel liiga raskeid koormaid peale panna, et seeläbi ei kannataks hobused. Sügisel ja kevadel pidid voorid halbade teede korral võimalikult ära jääma. Ka ei tohtinud rentnik talupoega nii kaua linnas kinni pidada, kuni tal võimalik oma saadused soovitud hinna eest ära müüa. Linnas pidi iga voormees jäetama oma hobuse juurde ja teda mitte koormatama muu tööga. Vastasel korral pidi rentnik sellekohase uurimise järele kindlaks tehtud kahju tasuma¹¹²⁾.

Rendimõisa sissetulekute müümise ja rendisumma selgitamise otstarbel tehtavaiks reisideks lubati rentnikke mõisa rakkeorjusepäevi tarvitada, kuid need päevad tulid maha arvata neist rakkeorjusepäevadest, mis talupojad olid vakuraamatu järgi kohustatud tegema. Muidu aga olid talupojad ja tööliselised vabad reisidest ja küütidest, mis rentnikud oma tarveteks ette võtsid. Trahvid neist määrustest üleastumise puhul olid võrdlemisi suured. Kui rentnik näit. kasutas küüti, ilma neid maha arvamata talupoegade kohuseorjusest, tuli tal trahvi maksta iga hobuse ja iga penikoorma eest 8 hõbeööri ($\frac{1}{8}$ albertsriigitaalrit)¹¹³⁾.

Talupoegade kaitse küütide täitmisel oli eriti tähtis, sest siin oleks kergesti võidud talupoega üleliiga koormata. Tolleaegsed teed olid nüüdisaegsetega võrreldes palju halvemad. Vooride sihtpunktid asusid sageli kaugel: tolleaegse majapidamise tähtsamat saadust — vilja — tuli voorida linnadesse, eriti Tallinna, Pärnu ja Riiiga. Eriliselt koormavaks kujunesid need reisid varakevadel ja hilissügisel. Küütide täitmise raskust suurendas ka nende kestvus, sest kaugel reis oli väga aega kulutav. Säärastes tingimustes osutus tulundusreglemendi nõue, et vooriskäimised arvataks vakuraamatutes ülestähendatud talupoegade rakkeorjusepäevade arvust maha, väga otstarbekohaseks talupoegade kaitse seisukohalt.

¹¹⁰⁾ B u d d e n b r o c k, op. cit., II, 1. Tulundusreglement 1696. a., III, p. 7.

¹¹¹⁾ B u d d e n b r o c k, op. cit., II, 1. Tulundusreglement 1696. a., III, p. 8.

¹¹²⁾ B u d d e n b r o c k, op. cit., II, 1. Tulundusreglement 1696. a., III, p. 9.

¹¹³⁾ B u d d e n b r o c k, op. cit., II, 1. Tulundusreglement 1696. a., III, p. 10.

Kui rootsiaegne talupoegade kaitse ei piiranud orjusi loonud andamite arvel, mida talupojal oleks olnud odavam anda kui orjuspäevi teha, püüdis ta vähemalt saavutada seda, et ei mindaks vakuraamatus äratähendatud orjuspäevade määrast kaugemale.

Nagu eelpool nägime, olid tulundusasehaldureile antud väga suured õigused talude suhtes. Nad olid õigustatud, koguni kohustatud asustama talude ülelligsete inimestega uudistalusid või sundida niisuguseid elemente teenima teistes taludes. Sääraste laialiste õiguste andmisel tulundusasehaldureile oli määravaks motiiviks olnud riigi huvi. Teiselt poolt oli aga ka tarvis talupoega ja tema talupidamist kaitsta. Seda ülesannet pidigi täitma 1696. a. tulundusreglement.

Selle järgi oli mõisarentnikule 20 hõberiigitaalri trahvi ähvardusel iga isiku pealt keelatud mõisatele kuuluvaid talupoegi ära anda; ka pidi ta äraantud isiku tagasi muretsema ja mõisale äraandmise läbi tekkinud kahju tasuma. Kui oli tarvis talupoegi ja talusid ühest mõisast teise viia, pidi see sündima asehalduri teadmisel ja korraldusel. Ka pidi rentnik maaseaduse järgi need talupojad, kes tema rendiaja jooksul olid võõrsilt mõisa põgenenud, välja andma neil juhtudel, kui nende kohalejätmiseks polnud mingisugust seaduslikku alust. Neist talupoegadest, kes enne tema rendiaega mõisasse tulnud ja juba asustunud, pidi ta nende tagasinõudmise korral teatama asehaldurile, kelle korralduse kohaselt küsimuse lahendamine pidi sündima. Nii polnud mõisarentnikul mingisugust õigust talupoegi võõrandada ja mujale anda ^{113 a)}.

Kahtlemata oli taluperemeestele suureks paremuseks ka see, et tulundusreglement kohustas rentnikku talupoega aitama juhul, kui viimane jõuetuks jääks õnnetute juhtude — ikalduste, loomataudide j. m. — tõttu. Kui aga talupoeg jõuetuks jäi ilma rentniku süüta, ei suutnud enam täita vakuraamatus määratud kohustisi ega oma talu korras pidada, kui oli vähe või üldse polnud enam lootust tema seisundi paranemiseks ja seetõttu osutus tarvilikuks panna tallu mõni teine talupoeg, pidi rentnik sellest teatama tulundusasehaldurile. Arvestades olukorda pidi viimane otsustama, kas on tarvis anda talu uuele peremehele või ei ¹¹⁴⁾.

Rentnik, kes lubamatul kombel tõrjus talupoja talust välja, kutsuti tulundusfiskaali poolt maakohtu ette, kus talle määrati trahv süüteo kohaselt. Peale selle pidi ta talupojale sünnitatud kahju tasuma ¹¹⁵⁾. Rentnik ei tohtinud isegi kokkuleppe teel oma talupoegadega ise kasutada külvamiseks ja kultiveerimiseks asustatud või tühji (asustamata) talusid. Vastasel korral pidi ta kaotama terve saagi ¹¹⁶⁾. Kui

^{113 a)} Ibid., III, p. 15.

¹¹⁴⁾ B u d d e n b r o c k, op. cit., II, 1. Tulundusreglement 1696. a., III, p. 18.

¹¹⁵⁾ B u d d e n b r o c k, op. cit., II, 1. Tulundusreglement 1696. a., III, p. 14.

¹¹⁶⁾ B u d d e n b r o c k, op. cit., II, 1. Tulundusreglement 1696. a., III, p. 11.

aga osutus võimatuks tühja talu nii pea asustada ja vahepeal külvi-
aeg kätte jõudis, võis ta talu põllule nii palju külvata, kui suur oli
selle iga-aastane külv. Lõikuse pidi aga sel korral saama talupoeg,
kes pärast asustas talu, tasudes seejuures saagist rentnikule seem-
neks kulutatud vilja. Juhul, kui ei leiduks nii pea talupoega, kes
tahaks talu enesele võtta, pidi põld puhkama jääma, heinamaid aga
iga aasta niidetama, olgu siis, et rentnik seda laseb teha mõisale
kuuluvate teopäevadega või et seda teevad need mõisa alla kuuluvad
talupojad, kel heinamaid vähe¹¹⁷).

See kõik näitab, kuivõrra oli piiratud rentniku võim taluperemehe
suhtes. Talu valduses võidi vajalisi muudatusi läbi viia ainult tulun-
dusasehalduri otsusega, kes pidi selle küsimuse lahendamisel toi-
mima ettevaatlikult, et talupoja huvid ei kannataks. Järjekult oli
taluvaldus talupoegadele siiski tunduval määral kindlustatud. See-
vastu ei leia me tulundusreglemendist midagi talu parandamise kohta
lastele ja lähematele sugulastele. Tegelikult võis asi niiviisi toimuda,
et lapsed isa surma korral asendasid ta talu valdamisel, olgugi et
talupoegade kohta käivates kaitsemäärustes polnud sellest midagi
öeldud.

Talupoegade kohustiste kindlaksmääramine vakuraamatuis ja
nende kaitse kohustiste täitmisel tagas paremini kui mingisugune
muu määrus talupoegadele vallasvara omandi kogumise võimaluse,
mis ühes sellega kaasa tõi ka suurema huvi talu vastu.

Pärisorjuse suurimaid pahesid oli see, et talupojal puudus oma
töö vastu õige huvi, sest ta tundis, et tema töö saaduste kasvamise
korral iga ülejääk temalt ära kistakse. Mis ime siis, kui ta oma ääretut
viletsust püüdis vähegi unustada mõnel rõõmsal silmapilgul, tava-
liselt pulma ajal, korragi süüa hagana leiva asemel puhast leiba ja
selle juurde lihagi ja korragi unustada argipäeva häda viina ja õlle
joomisega. Karl XI, kes oli m. s. oma programmi võtnud Rootsi riigi
majandusliku üleskohendamise, pidi muidugi eitavalt suhtuma sääras-
tesse pulmadesse, nagu neid tol ajal Liivimaal peeti, tahtes sellega
ära hoida talupoegade kehvimist ja nende maksujõu langust. Selle
järel, kui talupoegadele oli antud võimalus koguda vallasvara, võis
kokkuhoiul olla mõtet ka talupojaskonna enda seisukohalt.

Seepärast kohustati rentnikku järele valvama, et talupoja pulma-
dest osa ei võtaks enam kui 12 paari külalisi, kaasa arvatud peigmehe
ja pruudi sugulased. Pulmad pidi lõppema juba järgmisel päeval,
mil võõrad pidid lahkuma. Pulmadeks lubati tarvitada ainult 4 vaati
õlut ja 3 toopi viina, kusjuures külalised ei tohtinud enesega viina
ega õlut kaasa tuua. Määruse rikkumisest teatamise puhul pidi pool
äravõetud ainest minema ülesandjale ja pool kihelkonna kiriku heaks.

¹¹⁷) B u d d e n b r o c k, op. cit., II, 1. Tulundusreglement 1696. a., III, p. 12.

Nende määruste rikkujaid ja pulmade kontvõõraid pidi 6 paari keppidega karistatama¹¹⁸⁾.

Sääraste harjumuste kaotamine polnud aga kaugeltki kerge ülesanne ja 4. III 1697, s. t. üks aasta pärast tulundusreglemendi avaldamist, pidas kindralkuberner Erik Dahlberg tarvilikuks eraldi plakaadiga uuesti meelde tuletada tulundusreglemendi määrust pulmade kohta ja esineda nõudmisega, et lakkaks priiskamine pulmades, ristsetel ja matustel. Selle järele valvamine tehti eriti n. n. kreisifoogtide, aga ka fiskaalide ja mõisarentnikkude kohuseks. Plakaat ise pidi rahvale teatavaks tehtama kiriku kanstliit¹¹⁹⁾.

V

Nüüd asugem talupoja isiku ja tema õiguste kaitse vaatlemisele. Tulundusasehaldur pidi instruksiooni järgi vastu võtma talupoegade kaebusi mõisapidajate ja rentnikkude peale. Kui neil kaebustel oli majanduslik ilme, siis otsustas ta nad ise, kuna kõik teised asjad allusid vastavatele kohtuasutistele¹²⁰⁾. Riigimõisates esinevad väiksemad kuriteod ja eksimused käisid kodukari alla, kuid ka neis asjus kuulus üldine järelevalve tulundusasehaldurile¹²¹⁾. Rasked süüteolised

¹¹⁸⁾ Buddenbrock, op. cit., II, 1. Tulundusreglement 1696. a., III, p. 16. Balti ajaloolastest on mitmed talupoegade priiskavate pulmade keelumääruste põhjal tahtnud väita, et talupojaskonna majanduslik seisund on pidanud XVII sajandi lõpul olema võrreldes eelmisega palju parem (nii Transehe-Roseneck, op. cit., lk. 99 j. t.). Juba Tobien (op. cit., I, lk. 98—99) peab sääraseid väiteid ebaõigeiks, tuues priiskamise põhjusena talupoegade muretust (Sorglosigkeit), mis neid sundivat kinni pidama vanadest, sissejuurdunud tabadest, isegi majanduslikult raskeil aastail, kuigi nad seejuures kulutaks oma viimase varanatkese. Tobien jätab aga märkimata, et talupoegade muretuse põhjuseks oli väga tähtsal määral just pärisorjus ise. Et pulmadeaegne „priiskamine“ ei tähendanud talupoegade jõukust, vaid vanadest tabadest kinnipidamist ja oma seisundi raskuse silmapilket unustamist, selle tõendiks võiks ehk olla Liivimaa Üldkasuliku ja Ökoonoomilise Sotsieteedi sekretäri W. Th. Friebe poolt toodud andmed töös „Grundsätze zu einer theoretischen und praktischen Verbesserung der Landwirtschaft in Livland“, II, Riia 1793, lk. 131. Friebe, kellele pidid tuttavad olema Liivimaa olud XVIII sajandi lõpul, väidab, et vaevalt $\frac{1}{4}$ talupoegadest siin nuumavad sigu müügiks, ja et enamik neist peab üldso väga vähe sigu, nii et neist jätkub ainult sügiseks, mil liha harilikult äratarvitatavat pulmadeks. Friebe lisab juurde, et selles suhtes ei talita sinne talupoeg palju paremini kui Kanada metslane. Neist Friebe andmeist näeme selgesti, et priiskamine pulmades ei tähendanud talupoegade küllust ja jõukust.

¹¹⁹⁾ Buddenbrock, op. cit., II, 1, lk. 1467—1469.

¹²⁰⁾ Buddenbrock, op. cit., II, 1. Tulundusasehaldurite instruksioon 1691. a., p. 17.

¹²¹⁾ Buddenbrock, op. cit., II, 1. Tulundusasehaldurite instruksioon 1691. a., p. 26.

asjad allusid tulundusasehaldurite instruksiooni järgi maakohtule. Tulundusasehaldur pidi selle eest hoolitsema, et süüdlased peetaks vahepeal riigimõisates kinni, kuna rentnikud ja mõisavalitsejad pidid jälle selle eest hoolt kandma, et nad üle viiaks riigivanglatesse ¹²²⁾.

Talupoegade kaebasjade ja eksimuste kohtuliku alluvuse suhtes anti hiljemini täpsamad juhtnöörid tulundusreglemendis. Kodukari jäi püsima, kuigi võrdlemisi piiratud kujul. Talupoegade eksimusi orjuse juures juhul, kui nende põhjuseks oli hooletus, tähelepanematus või lohakus (Lüderlichkeit) ja kui võimalik polnud asja edasi lükata, karistas mõisatöö ülevaataja. Teolisi võidi karistada ainult kolme paari keppidega. Rentnik pidi aga silmas pidama, et vähemate eksimuste puhul, kui nende põhjuseks oli enam teadmatus kui teadlik kavatsus (Vorsatz), tuli esimesel ja teisel korral hoiatada ¹²³⁾. See käis orjustööde kohta ja mõisa orjaliste suhtes. Kui aga tarvis oli taluperemeest trahvida või temalt kahjutasu nõuda, pidid (välja arvatud juhud, kus ta ise käis mõisa töös) asja otsustama talupoegadest endist koostuvad kohtud, mille koosseisu kuulusid õiguseleidjad ja erapooletud ning viisakad talupojad ¹²⁴⁾. See kohus uuris asja, tegi otsuse ja võis asja iseloomu kohaselt trahvida kuni 10 paari keppide või 20 hõberiiigitaalriga. Kui mõlemad pooled olid otsusega rahul, astus see otsekohe jõusse. Kui kaebaja polnud rahul otsusega või kui oli tegemist mõne tähtsama asjaga, läksid tulundusliku ilmega asjad tulundusasehalduri kätte, teised — maakohtusse ¹²⁵⁾. Talupoegade kaebused mõisavalitsejate või mõisatöö järelevaatajate peale pidid kõige pealt esitatama rentnikule, kes juhul, kui talupojale liiga tehtud, pidi katsuma asja parandada. Kui seda aga ei tehtud või kui talupojal veel midagi kaevata rentniku üle, pidi asi minema tulundusasehalduri kätte, kes pidi kas ise või, kui tal endal polnud võimalik, usaldusväärse isiku kaudu asja kohal järele uurima, kusjuures tulundusliku ilmega asjad otsustas tulundusasehaldur, muud asjad aga maakohus ¹²⁶⁾. Kui talupoeg polnud rahul otsusega, läksid tulundusliku ilmega asjad edastamise korras kindralkubernerini kätte, süüteolise ilmega asjad õuekohtusse. Kindralkuberner pidi enne asja otsustamist nõudma tulundusase-

¹²²⁾ Buddenbrock, op. cit., II, 1. Tulundusasehaldurite instruksioon, p. 26.

¹²³⁾ Buddenbrock, op. cit., II, 1. Tulundusreglement 1696. a., V, p. 1.

¹²⁴⁾ See instituut on teadagi vanemat algupära, põlvnedes orduajast; ka hiljemini kasutati tsiviilasjus kohtumõistmisel talupoegadest õiguseleidjaid. Seni pole kindlaks tehtud, millisel kujul teotsesid talupoegadest koostuvad kohtud enne Karl XI reformi.

¹²⁵⁾ Buddenbrock, op. cit., II, 1. Tulundusreglement 1696. a., V, p. 2.

¹²⁶⁾ Ibid., V, p. 4.

haldurilt seletuse ja põhjendusmotiivid ja juhul, kui tulundusasehalduri otsus osutus küllalt põhjendatuks, kaebajat manitsema sellega rahule jääma¹²⁷).

Talupojale oli aga keelatud, enne kui tema asi vastavaist astmeist läbi käinud ja selle kohta kirjalik resolutsioon tehtud, reisida üle mere kuninga juurde. Selle keelu rikkumise korral pidi teda kui kuninga käsu vastu eksijat teistele eeskujuks karistatama¹²⁸).

Viimase määruse põhjustasid talupoegade sagedased sõidud Rootsi, kus püüti kaebustega pöörduda kuninga enda ja keskvalitsuse poole. Sääraseid juhtusid esines palju juba 1683. ja 1685. a. Nagu näha Liivimaa kindralkuberneri Erik Dahlbergi määrusest 12. X 1696, oli kuningas juba 9. VII 1685 keelanud talupoegade sõidu Rootsi ja nõudnud, et nende kaebeasjad otsustataks kohal. Säärane otsus on ka arusaadav. Puudusid ju Rootsis Liivi talupoegade kaebasjade otseseks lahendamiseks võimalused: seal ei võidud tuttav olla kaebetes esitatud asjaoludega ega niipea tuttavaks saadagi, asjad tulid ikkagi lahendada kohalikkude kindralkuberneri j. t. abil. Nii juhitigi talupoegade kaebed kohalikkudesse ameti- ja kohtuasutistesse. Alles selle järel, kui kaebasjade kohta oli olemas vastavate astete poolt põhjalik, selgitav materjal, võidi pöörduda kuninga poole.

Oktoobris 1696 kordas kindralkuberner Dahlberg, toetudes kuninga otsusele 9. VII 1685, seda keeldu¹²⁹). Omalt poolt esitas ta keelu motiividena veel seda, et sel korral jääks ära talupoegade vaevarikad ja kulukad reisid Stokholmi, mille tõttu talupojad jäta-
vavad oma majapidamise hooletusse ja mõnikord koguni ruineeruvadki. Siit peale pidid talupojad oma kaebetega pöörduma tulundusasehaldurite ja kindralkuberneri poole, nii siis just selles järjekorras, nagu kindlaks määras tulundusreglement talupoegade kaebuste kohta tulunduslikes asjus, mis moodustasidki kaebasjade tähtsaima liigi.

Püüdes kergendada kaebasjade esitamist, andis Dahlberg avalikult teada (määrus loeti ka kirikutes ette), et ta võtab kaebusi ja palvekirju vastu kaks korda nädalas, teisipäeviti ja reedeti, ja et igaüks võib oma kaebuse või palvega ilmuda Riia lossi, alates hommiku kell 8, selle ära anda ja selle järel saada otsuse kantseleist.

Et seni olevat sisse antud palju põhjendamatuid kaebusi, mis uurimisel osutunud ebaõigeiks, kusjuures kaebajad ajanud süü palvekirjade koostajaile, need jälle kaebajaile, pidi palvekirjal leiduma ka selle koostaja nimi; vastasel korral pidi palve tagasi lükatama. Kaebete koostajad pidid enne nende koostamist tutvuma, kas pal-

¹²⁷) Ibid., V, p. 5.

¹²⁸) Ibid., V, p. 6.

¹²⁹) Erik Dahlbergi määrus kohtu asjus, dat. Riias 12. X 1696, Buddenbrock, op. cit., II, 1, lk. 1455.

vete sisu vastab tõsiasjadele või ei: nii tehti ka nemad palvekirjade sisu eest vastutavaks.

Kaebused pidid olema koostatud lühidalt ja selgelt. Karistuse ähvardusel oli eriti keelatud talupoegi avatleda kaebusi esitama ja neid üles kihutada härraste ja rentnikkude vastu. Seda pahet pidid silmas pidama fiskaalid.

Talupoegadele lubati kaevata ainult üksikult ja omis asjus; vastasel korral pidi kontspicienti trahvitama¹³⁰). Dahlbergi viimane määrus tuletab mõnevõrra meelde Liivimaa rüütelkonna vastavat otsust 1765. a. maapäeval¹³¹). Kuid tulundusreglemendi ja Dahlbergi määruse järgi läksid talupoegade kaebused otsustamiseks valitsuse ametnikkudele, 1765. a. maapäeva otsuse järgi aga seisuslikule kohtule — sillakohtule. Ka oli 1765. a. maapäeva otsuse järgi talupojale lubatud kaevata ainult suusõnal, ilma et selle juures oleks võidud tarvitada advokaati või teisi eestkõnelejaid¹³²). Sellega annuleeriti aga tegelikult talupoegade kaebeõigus. Võib kujutella, kui võrra võimetuks osutus kohtus esinemise suhtes juriidilistes peenustes täiesti kodunematu ja harimatu talupoeg, seistes temasse vaenlikult suhtuvate aadlisoost kohtuhärrade ees. Häda oli, kui ta kaotas: siis ootas teda ju ränk trahv ja pealegi pärishärra viha. Häda oli ka, kui ta võitis: pidi ta ju tagasi minema oma endise pärishärra juurde, kus teda samuti viimase tagakiusamine ootas. Ka polnud XVIII sajandil üldse olemas mõjuvõimsaid ametkondi ja ametnikke ega ka seadusi, mis oleks talupoega tema õigustes kaitsnud. Dahlbergi määruse järgi tulid kaebused esitada palvekirjade näol. Nagu näha tema määruse sisust, peeti üsna loomulikuks, et palvekirja koostaks mõni vilunud isik. Pealegi teostasid talupoegade kaitset riigi (mitte seisuslikud) ametnikud ja kohus ning üldine maaomavalitsuslik korraldus oli, nagu alamal näeme, omandanud või oli omandamas kuju, mis võimaldas talupoegadele tegusamat kaitset.

Et selgitada Dahlbergi erimääruse väljaandmise tõelisi põhjusi, oleks tarvis põhjalikult tutvuda tolleaegsete talupoegade kaebuste iseloomu, arvu ja teiste neisse puutuvate küsimustega. Praegu võime teha ainult esialgseid oletusi. Oli tulnud suur murdeaeg, mil senine olukord maal oli tunduvalt muutumas. Endised mõisaomanikud olid enamikus muutunud mõisarentnikeks; talupoegade kasuks anti kaitsemäärusi, milledest osa juba oli teostatud, osa teostamata; käimas oli riigimõisate talumaade hindamine. Talupojad kaebasid ja nende kaebused leidsid tähelepanu, kuigi kaugelt mitte igakord, nagu näha

¹³⁰) Buddenbrock, op. cit., II, 1, lk. 1454—1455.

¹³¹) G. Merkel, Die freien Letten und Ehsten, Leipzig 1820, lk. 147—148. J. Eckardt, Livland im achtzehnten Jahrhundert, Leipzig 1876, lk. 331.

¹³²) J. Eckardt, op. cit., lk. 331.

tolleaegsetest dokumentidest. Kuid asjaolu, et mõned olid oma kaebustega saavutanud tagajärgi, mõjus õhutatult ka teistelegi. Arusaadavasti esines kaebusi õige ohtralt seda enam, et talupoegade hädad olid tõepoolest suured. Otsiti, kust saadi, palvekirjade koostajad, kes, muidugi tasu lootuses, meeleldi vastu võtsid kaebajaid ja võib-olla seejuures talupoegi koguni mõnevõrra taga kihutasid. Ametiasutistesse tuli igasuguseid kaebusi, millede arutamine ja otsustamine tekitas raskusi. Oli ju suurte muudatuste tõttu üldine olukord kirju, kuid kaebajad ei läbenud oodata. Dahlberg katsus siin korda luua, määrates kindlaks kaebuste äraandmise viisi ja püüdes vähendada põhjendamatu kaebustega esinemist ning talupoegade hulgalist ilmumist ametiasutistesse.

Schwabe järgi püütud Lõuna-Liivimaa talupoegade esinemist kaebustega Stokholmis ära hoida, hoolsasti selle järele valvates, et talupoegadest kaebajad Riias ei pääseks laevadele¹³³). Nähtavasti toimiti mujalgi niiviisi. Ka võis, nagu Schwabe töö najal võib arvata, ametnikkude ja ametiasutiste poolt talupoegade kaebasjade lahendamisel esineda hooletust, mõnevõrra koguni erapoolikustki. Schwabe poolt esitatud näiteist selgub, et omavoli kestis ka peale tulundusasehaldurite ametiseseadmist ja et selles olid süüdi nii riigiametnikud kui ka mõisarentnikud. Nii näeme Sigulda talupoegade kaebusest kuningale 1692. a., et Liivimaal keegi ei tohtivat kaevata, kartes karmi karistust. Liivimaa Läti osa tulundusasehaldur Strokirch, kes uuris Sigulda talupoegade kaebasja, pidi 1693. a. meelde tuletama mõisahärradele ja mõisate majandusametnikele, et nad peavad juhtima töid „mitte Egiptuse, vaid kohalikkude tabade järgi“¹³⁴). Tuli ette orjuste määra tõstmist, talunikude väljatõstmist taludest, toorest karistamist, viljamaksu võtmist triiki mõõtudega jne.¹³⁵).

Need nähted olid sagedased ja osutavad, kui vajaline oli tulundusreglement. Sääraste nähete tõkestamiseks oli Dahlberg veel samal aastal, mil anti tulundusreglement, 1. VII 1696, sunnitud andma talupoegade kaitseks määruse. Temale, öeldakse selles, olevat teatavaks saanud, et mõned riigimõisate rentnikud Liivimaal kohtlevat karmilt ja peaaegu mitte kristlikult neile alluvaid talupoegi. Mitmed, kes asjast kaevanud kuningale, kartvat, et neid kojujõudmisel karistatakse piitsaga, vangistusega j. m. Dahlberg annab kõigile teada, et Pebalgi, Salatse j. t. talupoegadele, kes Stokholmis käinud, ei tohi nende tagasitulekul sündida mingit paha, sest nad olevat saanud kuninga turbe¹³⁶).

¹³³) Schwabe, op. cit., lk. 243.

¹³⁴) Schwabe, op. cit., lk. 241.

¹³⁵) Schwabe, op. cit., lk. 241—243.

¹³⁶) Schwabe, op. cit., lk. 244.

Oleks asjata arvata, et vägivallateod talupoegade suhtes oleks sellega täiesti lakanud. Vahemüür talupojaskonna ja riikliku kesk- võimu vahel oli veel küllaltki tugev. Oleks veel palju aega nõudnud, kuni oleks suudetud kõrvaldada see vahemüür, mis oli talupoja- seisuse ja riigivõimu vahel kujunenud Liivimaa võimsa aadli näol. Loomulikult ei tahtnud ka riigimõisate rentnikeks saanud aadel- mehed kergesti loobuda endistest harjunud talitusviisidest talupoe- gade suhtes. Kuningas ise aga oli järjekindel ja tema tahtmine selge, olgu see tahe juhitud kas humaansusest või jälle osaliselt ka Rootsi kuningavõimu huvidest.

Rentnikule sünnitatud kahjude suhtes leidsid tulundusreglemendis järgmised määrused. Kui orjaline sünnitab rentnikule kahju tähele- panematuslega või varastamisega, peab ta kahju tasuma ja peremees on kohustatud nii palju teotöölise palgast ja varast, mis tema käes, kinni pidama, kui palju tarvis kahju tasumiseks. Kui aga mõisa töö oli usaldatud peremehele enesele ja tema lahkus tööst ilma rentniku loata, jättes temale usaldatud töö hooletusse või pannes ilma rentniku nõusolekuta teise isiku enda asemele tööle, pidi peremees ise tasuma tema süü läbi tekkinud kahjud või vastasel korral saama olude- kohase ihunuhtluse¹³⁷⁾.

Politseilistes asjades allusid talupojad veel kreisifoogtidele, kes 29. X 1695 said oma ametikohuste kompetentsi kohta käiva ins- truktsiooni¹³⁸⁾.

Kokkuvõttes tuleb konstateerida, et talupoegade kodukari tundu- valt piirati ja et Rootsiaja agraarseadusandlus selles suhtes tublisti maha jättis Liivi- ja Eestimaa talurahva seadused XIX sajandi esimesel poolel. Eriti paistab silma, et peremehed asetati Rootsiajal hoopis sood- samaisse tingimustesse kui sulased. Peremehed olid vabastatud mõisa kodukarist ja kuulusid ainult talupoegadest koostuva kohtu alla, kuid ka viimane ei võinud määrata neile enam karistust kui 10 paari keppidega. Tulundusreglement jätab küll lähemalt selgitamata, kes kohal koostas selle kohtu ja kuidas teostus nende kohtute järelevalve. Nähtavasti oli mõisarentniku järelevalve-õigus siiski nõrk; enam võis ehk selles suhtes mõju olla tulundusasehaldureil ja neile alluvail ametnikel.

Eriti tähtis oli, et riigimõisate talupoegade vastu ja nende poolt mõisnikkude j. t. vastu tõstetud kaebuste edastamine allus kohtu- ja ametiasutistele, mil puudus seisuslik ilme: olid ju tulundusasehaldurid ja kreisifoogtid riigiametnikud ja maakohitud samuti valitsuse poolt

¹³⁷⁾ Buddenbrock, op. cit., II, 1. Tulundusreglement 1696. a., V, p. 3.

¹³⁸⁾ Kreisifoogtide instruktsioon 29. X 1695, II—IV, Buddenbrock, op. cit., II, 1, lk. 1383—1384.

sisseseatud kohtuasutised. XIX sajandi esimesel poolel ja keskel antud seaduste järgi kuulusid seevastu talupoegade asju arutavad alamad kohtuasutised täiesti mõisavõimu kontrolli alla ja edastamise teel läksid asjad samuti täiesti seisusliku ilmega kõrgemaisse kohtuastetesse.

VI

Vähemal määral pidasid Rootsi kaitseseadused silmas lahtiste inimeste ja vabadikkude huve. Kõik talupojad, kel vähem kui 3 marga eest vara, pidid astuma taluperemehe juurde teenistusse¹³⁹). Kuus nädalat enne mihkkipäeva pidid need end teenistusse kauplema ja kaheksa päeva peale mihkkipäeva teenistusse astuma¹⁴⁰). Kes tõrkus seda tegemast, pidi nii palju trahvi maksma, et peremees selle eest võis palgata aastaks teise teenija, maksujõuetuse korral aga peremehele tööga trahvi tasuma. Keegi ei tohtinud end teenistusse palgata enam kui ühe peremehe juurde; vastasel korral karistati teda ühe aasta palgaga või pidi ta selle eest töötama ja jääma selle juurde, kelle käest ta võtnud käsiraha. Keegi ei tohtinud sama trahvi ähvardusel võtta kedagi teenistusse enne, kui tal polnud täit selgust selle kohta, kas teenistusse astuja on end vabastanud esimese majahärra teenistusest. Keegi ei tohtinud ka enne teenistusaja lõppu teenistusest lahkuda; vastasel korral pidi ta käsiraha tagasi andma ja trahvi maksma nii palju, kui peremees temale palgaks lubanud¹⁴¹). Kui teenija ei tahtnud kauemini teenistusse jääda, pidi ta sellest 2 kuud enne teenitusaja lõppu teatama peremehele. Kui peremees polnud teenijaga rahul, pidi ta samuti toimima¹⁴²). Nii olid määrused teenistuslepingu täitmise kohta rasked, määrusi käsiraha ja palga suuruse kohta aga ei antud.

Töötades mõisas allusid talu poolt saadetud orjalised mõisa majandusametnikkude järelevalvele. Seejuures osutus neile siiski kasuks, et kodukari oli tublisti piiratud. Rootsi valitsus ei sallinud ümberhulkujaid ja vabadikke, keda maal pidi sunnitava sulastena teenima¹⁴³). Tulundusasehaldur pidi instruksiooni järgi sundima vaba-

¹³⁹) Schwedisches Land-Recht... Nach vieler Verlangen aus der Schwedischen in die Teutsche Sprache mit genauern Fleiss übersetzt..., Franckfurt und Leipzig 1709, Titel V, Kap. 15, § 5, lk. 209. Vt. ka kuninga määrust teenijarahva j. t. kohta, antud 23. XI 1686, Buddenbrock, op. cit., II, 1, lk. 989 j. j.

¹⁴⁰) Kuninga määrus 23 XI 1686, art. IV, Buddenbrock, op. cit., II, 1, lk. 993—994.

¹⁴¹) Ibid., Art. IV ja V, lk. 994—995.

¹⁴²) Ibid., Art. VI, lk. 995—996.

¹⁴³) Ibid., eessõna ja art. I, lk. 989—990.

dikke ja teisi talule üleliigseid inimesi juhul, kui neil oli selleks jätkuvalt vara, talu pidama, vastasel korral aga peremehe juurde teenistusse astuma¹⁴⁴).

Rootsi valitsuse suurem hool taluperemeeste kui sulasrahva eest on vist küll esmajoonel seletatav fiskaalsete huvidega: püüti alal hoida ja arendada maa majanduslikku võimet, et seega kindlustada riigile sissetulekuid talude poolt sooritatavate kohustiste näol. Sellega on seletatav seegi asjaolu, et tulundusasehalduritele anti võim talupoegi üle viia ühest talust teise ja asustada uudismaid. Sellega ehk tegelikult piirduski talupoegade elukohast lahutamise võimalus, sest mõisate riigistamisega ja mõisa pärisinimeste riigi pärisinimesteks üleminekuga pidi lõppema talupoegade võõrandamine riigimõisates kinkimise ja müümise kaudu või mõnel teisel teel. See õigus puudus tulundusasehalduril, sest valitsuse huvides ja sihtides polnud talupoegi võõrandada, vaid ainult riigile kuuluvais mõisates nad niiviisi talude vahel ära jagada, et talud oleks varustatud küllalise tööliste arvuga.

Sel teel oleks Karl XI saavutanud osaliselt ka talupojaskonna vabastamise pärisorjusest, mida ta oli nõudnud 1681. a. Liivi maa-päevalt. Liivimaa riigimõisates maksmahakkavat uut talurahva olukorda on kõige loomulikum pidada sunnismaisuseks. Karl XI oli õnnestunud luua säärane talurahva kaitse Liivi riigimõisates mõisate reduktsiooni teostamise tagajärjel, mis võimaldas majandusliku kaitse alal kooskõlastada riigi ja talupoegade huvid. Kui seejuures ei mindud eriti kaugele talupoja isiku kaitstes, siis oli see tingitud püüdest hoida riigimõisate sissetulekud teataval kõrgusel, s. t. fiskaalsetest huvidest. Ikkagi viisid käsitletud reformid Liivimaa riigimõisate talupojaskonna seisundi tunduvalt lähemale Soome ja Rootsi talupojaskonna omale. Tähtis oli ka see, et Karl XI reformid avasid tee edaspidisele kaitseeadusandlusele riigimõisates, eriti üleminekule teoorjuselt loonuandmeile ja rahamaksudele. Otsutavat tähtsust omas seegi asjaolu, et riigivõim ise oli astunud otsesse vahekorda Liivimaa talurahvaga.

VII

Liivimaa eramõisate talumaadel jäi maahinne ära. Riigimaksud jagati vastavalt mõisate talumaa adramaadele, kusjuures nende õiendamise eest oli vastutav mõisaomanik. Eramõisates jäi kohustiste jagamine talupoegade vahel nende omanikkude hooleks; ei peetud

¹⁴⁴) Buddenbrock, op. cit., II, 1. Tulundusasehaldurite instruktsioon 1691. a., p. 15.

ka tarvilikuks kindlaks teha, kui palju sisse toob üks või teine eramõisa talu¹⁴⁵).

Karl XI oli siiski kavatsus reguleerida ka eramõisate omanikkude ja nende talupoegade suhteid. Nähtavasti pidas ta kõige pealt silmas eramõisate talupoegade isiklikku kaitset, sest nende majandusliku olukorra parandamine, mis oleks puudutanud eraõiguslikke vahetõrju, oli juba raskem ülesanne. Karl XI varajase surma tõttu jäid need kavatsused teostamata.

Kahtlemata pidi aga riigimõisate talupoegade seisundi parandamine jälgi jätma ka eramõisatele seda enam, et suur enamik kultiveeritud adramaadest oli läinud riigi kätte. Eramõisad olid peaaegu igalt poolt riigimõisatest sisse piiratud. Seega pidi talupoegade olukorra kujunemine riigimõisates mõjustama tugevasti ka eramõisate talupoegade meeleolu. Seetõttu tuli eramõisate omanikel tahes või tahtmata parandada ka oma talupojaskonna seisundit. Juba enne, kui maahinne ette võeti, oli Riia maapäeval septembris 1687 selles suhtes kõne all mõnesuguste väheoluliste puuduste kõrvaldamise küsimus. Rüütelkond palus oma propositiooni-punktides, et lubataks talupoegadele vaba puude parvetamine Väina jõe kaudu Riiga; samuti kaevati arvurikaste kõrtside üle Riias, mis vaeselt talupojalt võtvat tema leivanatukese; ka tehtavat Riias talupoegadele takistusi igale võõrale avatud vabal turul vilja ja toiduainete müümise suhtes; kaalujad pressivat maamehelt kaalumisel iga linakaalu pealt ühe leisika jne.¹⁴⁶).

Nagu sellest näha, katsuti midagi teha talupoegade olukorra parandamiseks, püüdes näidata, et rüütelkonnal on südamel talupoegade heakäik. Kui see, mis taheti talurahva kasuks teha, ei pidanud sündima mitte rüütelkonna, vaid peamiselt Riia linna kulul. Võib olla osutas osa aadlikke, arvestades olukorra põnevust, teatavat valmisolekut oma talupoegade seisundi parandamiseks. Transehe-Rosenecki teab ühest rendikontrahist 1688. a., milles riigimõisate rendikontrahentide eeskujul keelati talupoegade kohustisi tõsta ja tehti rentnikule kohuseks talupoegade eest hoolitseda¹⁴⁷).

Transehe-Rosenecki arvates langevat rüütelkonna nõudmised talupoegade suhtes aega, mil kroonul polevat veel olnud võimalust oma

¹⁴⁵) Buddenbrock, op. cit., II, 1. Revisjoni instruksioon 1687. a., p. 9. Revisjoni memoriaali põhjal võiks küll arvata, et revisjoni komisjon püüdis hankida andmeid ka eramõisate talude kohta; selle memoriaali 6. punkti järgi pidi teateid kogutama ka eramõisate talude adramaade arvu, peremeeste arvu üle talus, samuti ka maksude, jala- ja rakke päevade j. m. kohta (Buddenbrock, op. cit. II, 1. Revisjoni memoriaal, p. 1. ja 6). Kuid nähtavasti ei võetud seda siiski ette selleks, et reguleerida eramõisate talupoegade kohustisi mõisa vastu.

¹⁴⁶) Schirren, Recesse, Desideria, p. 44—48, lk. 101.

¹⁴⁷) Transehe-Roseneck, op. cit., lk. 80.

korraldustega riigi talupoegade kasuks avaldada aadlile moraalset mõju: olevat ju alles sellest aastast (1687) peale tagastatud mõisad olnud riigi valduses ja valitsuse põhjanevad sammud talupojaskonna heaks kuuluvat aastasse 1696¹⁴⁸⁾. Kuid tõeliselt polnud asi nii. Juba maahinde teostamise kohta käivad määrused tõid talupojaskonna seisundisse parandust. Karl XI kiri Hastferile 1694. a. näitab selgesti, et maahindele tugivad vakuraamatud pidid juba olema maksvuses. Hiljemini tuli tulundusreglemendi määrustega peamiselt ainult kindlustada talupoegadele juba antud kergendusi. Revisjoni instruksiooni (1687. a.) sisust võis juba väga hästi näha, mis on tulemas. Rüütelkonnal oli küllalt põhjust kartuseks, et parem olukord riigimõisates tekitab ka eramõisate talupoegades meelteärevuse, mille mõjul viimased hakkavad üle jooksma riigimõisatesse. Juba 1687. a. maapäeval esines aadel sooviga, et eramõisatest riigimõisatesse põgenenud talupojad antaks maaseaduse põhjal välja¹⁴⁹⁾.

VIII

Karl XI reformid pidasid silmas ka meie talurahva hariduslikku ja kõlblist kasvatust protestantlik-kirikliku kultuuri abil, mis Gustav II Adolfist alates oli Rootsis omandanud erilise tähtsuse. Lõuna-Eesti murdelise Uue Testamendi ilmumine võimaldus kuninga rahalisel toetusel. B. G. Forseliuse tegevuse tagajärjel kihelkondades asutatud rahvakoolidele anti riigile kuuluvast maast koolitalusid. Tulundusasehaldurid pidid neile antud instruksiooni põhjal hoolitsema kirikute, kirikumõisate, koolimajade ehitiste, nende paranduse j. m. eest neis kohtades, kus riigil kihelkondades leiduvate mõisate tõttu oli täielik või osaline patronaadiõigus. Nad pidid ka selle järele valvama, et eramõisad õiendaks oma osa neist kohustisist ja selleks tarvilikul juhul otsima kindralkuberneri kaasabi¹⁵⁰⁾. Kohal aga olid riigimõisate rentnikud kohustatud hoolitsema selle eest, et nendele alluvad talupojad täidaks õigel ajal oma vastavad kohustised¹⁵¹⁾. Ühes vakuraamatu maksudega pidid mõisarentnikud oma talupojelt ka kohustised kiriku vastu sisse nõudma ja edasi andma. Selle vastu eksijaid mõisarentnikke karistati õige valjult: esimesel korral 40, teisel korral 80 hõberiigitaalriga ja kolmandal korral — rendiõiguse kaotamisega¹⁵²⁾.

Hiljemini tehti kreisifoogtidele ülesandeks järele valvata, et kiriku-

¹⁴⁸⁾ Ibid.

¹⁴⁹⁾ Schirren, Recesse, Desideria, p. 43, lk. 101.

¹⁵⁰⁾ Buddenbrock, op. cit., II, 1. Tulundusasehaldurite instruksioon 1691. a., p. 5.

¹⁵¹⁾ Buddenbrock, op. cit., II, 1. Tulundusreglement 1696. a., I, p. 5.

¹⁵²⁾ Buddenbrock, op. cit., II, 1. Tulundusreglement 1696. a., I, p. 7.

õpetajate poolt koostatud arved antaks sisse õigel ajal ja õigel kujul. Arvete revideerimiseks pidid nad tarbekorral kohtadel uurimisi ette võtma¹⁵³). Samuti pidid nad hoolitsema, et tulundusasehalduri poolt riigialadel asuvate kirikute ehituseks ja parandamiseks määratud materjalid muretsetaks õigel ajal kohale¹⁵⁴).

Kohtadel pandi ametisse riigimõisate rentnikest ja viisakamaist talupoegadest kirikueestseisjad, kes ühes kohaliku kirikuõpetajaga pidid hoolitsema kiriku vallasvara, sissetulekute ja väljaminekute ja kirikuehitiste parandamise eest ja iga aasta tulunduskontorile saatma aruande kiriku tulude ja kulude kohta¹⁵⁵). Eriti tähtis oii aga see, et riigistatud mõisate suhtes aadel kaotas patronaadiõiguse ja et kihelkonnis, kus kirikuõpetajate määramise õigus kuulus nüüd kuningale, kindralkuberner pidi esitama kohaseid kandidaate. Kooliõpetajad määras ametisse tulundusasehaldur ühes praosti või kohaliku kirikuõpetajaga¹⁵⁶).

Tulundusreglemendis kohustati riigimõisate rentnikke hoolitsema ühes kirikuõpetajatega selle eest, et talupojad kinni peaks Jumala sõnast, pühitseks pühapäevi ja suuri pühasid hoolsa kirikuskäimisega ja hoiduks neil päevil ilmalikest tööist. Rentnik, kes keelas selles suhtes oma kaasabi kirikuõpetajaile, pidi juhul, kui viimane kaebas selle üle tulundusasehaldurile, kutsutama tulundusfiskaali poolt kohtu ette ja saama vastava karistuse¹⁵⁷). Et talupojad pühapäevadel ja pühade ajal võiksid kirikusse minna, pidi neid lastama laupäeval parajal ajal tööst koju¹⁵⁸). Laupäeval ja suurte pühade eel ei tohtud saata talupoegi vooridesse¹⁵⁹).

Ka rahvahariduse levitamise eest koolide kaudu hoolitses Karl XI valitsus. 1687. a. maapäeval esines kindralkuberner J. J. Hastfer kuninga nimel ettepanekuga, et igas kihelkonnas asutataks talupoegade jaoks koolid¹⁶⁰). Kuninga resolutsiooni järgi Liivimaa ülem-superintendent Johann Fischeri memoriaali kohta 30. septembrist 1694 pidi iga kooliõpetaja saama palgaks $\frac{1}{4}$ adramaad, seega siis ühe tavalise Liivimaa talu; nende talude sisseseadmise kohta pidi antama vastav käsk kindralkubernerile. Kindralkuberner pidi patendiga rentnikke ja talupoegi kohustama lapsi saatma koolidesse. Ülem-superintendent pidi jälle kirikuõpetajaile ülesandeks tegema manitseda

¹⁵³) Buddenbrock, op. cit., II, 1. Kreisifoogtide instruksioon 1695. a., p. 12.

¹⁵⁴) Ibid., p. 13.

¹⁵⁵) Buddenbrock, op. cit., II, 1. Tulundusasehaldurite instruksioon 1691. a., p. 7.

¹⁵⁶) Ibid., p. 4.

¹⁵⁷) Buddenbrock, op. cit., II, 1. Tulundusreglement 1696. a., I, p. 1.

¹⁵⁸) Ibid., p. 3.

¹⁵⁹) Ibid., p. 3.

¹⁶⁰) Schirren, Recesse, lk. 90.

vanemaid, et nad saadaksid õppimisvõimelised lapsed ilma välise sunduseta kooli. Neist, kes manitsusi tähele ei pane, pidi teatama kindralkubernerile, et see astuks vastavaid samme¹⁶¹). Laste koolisaatmise kohustist mainitakse ka tulundusreglemendis¹⁶²).

1686. a. Rootsi kirikuseaduse maksmapanekuga Liivimaal seati siin sisse jälle *consistorium purum*, mis koostus ainult vaimulikkudest. Aadli elemendi ärajäämisega kaotas aadel oma mõju kiriklikus kohtumõistmises ja kiriku kõrgemas valitsemises. Ka kaotati ülemkonsistoriumile alluvad alamkonsistoriumid. Seni oli ülemkirikueestseisjail, kelledeks olid olnud aadliseisusest maanõunikud, väga suur mõju kohalikkude kirikute valitsemisel ja rahva kõlblise hariduse järele valvamisel. Uue korra järgi läks see võim osalt Rootsi riigi ametnikkudele üle; kohtadel aga demokratiseeriti kiriku majanduslikku järelevalvet seega, et kiriku eestseisjaid pidi määratama ka talupoegadest. Samal ajal bürokratiseeriti ka kirikukorraldust, andes kiriku majanduslikus valitsemises võrdlemisi suure võimu kindralkubernerile, tulundusasehaldureile ja väiksemal määral ka kreisifoogtidele ja piirates sellega mitte üksi seisuste, vaid ka ülemsuperintendendi ja ülemkonsistoriumi osa kiriku valitsemises¹⁶³).

IX

Talurahva seisundi parandamise seisukohalt omab olulist tähtsust n. n. Liivimaa „maariigi“ (Landesstaat) kokkuvarisemine Karl XI valitsuse lõpul. Kristiina valitsuse ajal suurendati XVII sajandi keskel tunduvalt Liivimaa aadli õigusi maavalitsemises. Aadel sai õiguse valida esmalt (1643. a.) 6 ja hiljemini (1648. a.) 12 maanõunikku; neist pidid pooled olema rootslased, kes omasid Liivimaal mõisaid, ja pooled liivimaalased. Maanõunikkude kolleegiumi kompetents oli õieti avar, nii et see asutis oluliselt sidus maa valitsemisel kindralkubeneri käed, kes pidi maanõunikkudega käsikäes käima maa-asjade otsustamisel¹⁶⁴). Selle kolleegiumi tähtsus oli seda suurem, et tema liikmed täitsid ülemkirikueestseisjate kohuseid ja et osa neist kuulus Liivimaa õuekohtu koosseisu, avaldades sellega mõju kohtumõistmise ja kirikuvalitsemise alal.

Karl XI ajal võeti aga maanõunikkude kolleegiumi suhtes suured

¹⁶¹) Kuninga resolutsioon ülemsuperintendent Johann Fischeri memoriaali puhul 30. IX 1694, Buddenbrock, op. cit., II, 1, lk. 1316—1317.

¹⁶²) Buddenbrock, op. cit., II, 1. Tulundusreglement 1696. a., I, p. 2.

¹⁶³) Kuninga resolutsioon ülemsuperintendent Johann Fischeri memoriaali puhul 30. IX 1694, Buddenbrock, op. cit., II, 1, lk. 1313—1315. Kreisifoogtide instruksioon a. 1695, p. 11, 12, 13.

¹⁶⁴) Kuninglik määrus 4. VII 1643, p. 1, Buddenbrock, op. cit., II, 1, lk. 181—182.

muudatused ette. Tema liikmete arvu piiramise küsimus kerkis päevakorrale juba 1690. a. veebruari- ja märtsikuus Liivi maapäevadel, kus kõne all oli uute maanõunikude valimine vabanenud kohtadele. Leiti, et rootslased olevat reduktsiooni tagajärjel kaotanud maal valduse, kuid kardeti, et juhul, kui nende asemele valitaks ainult sakslased, kindralkuberner teeb nende kinnitamisel raskusi. Kuberner Erik Soop, kellelt küsiti tema seisukohta selles küsimuses (Hastferi polnud sel korral Liivimaal), väitis, et vakantseid kohti pole üldse olemas: olevat täideiud 7 kohta ja kuigi 1648. a. maanõunikude arvu olevat tõstetud 12 peale, olevat seejuures olnud tingimuseks, et 6 neist oleksid rootslased ja 6 liivimaalased; et nüüd enam ei leiduvat rootslasi-maaomanikke, tulevat jääda 6 maanõuniku juurde. Maanõunikud rõhutasid seevastu, et kuninganna Kristiina olevat 1648. a. maanõunikude arvu tõstnud 12 peale parema korra loomise huvides ja et neile kohtadele pidid saama ainult maad valdavad aadlikud; et rootslastel pole maal enam maaomandit, siis oleks nende valimine seadusevastane. Sel põhjusel valitudki 1686. a. ainult sakslasi, millega ka Rootsi keskvalitsus olevat rahule jäänud. Ka ei suudaks 6 maanõunikku täita assistentide kohti õuekohtus, ülemkirikueestseisjate kohti ja vaestekohtuid, eriti seetõttu, et paljud maanõunikudest olevat vanad, haiged jne. Kuberner Soop kinnitas uued maanõunikud ainult esialgselt, jättes lõpliku kinnituse kindralkubernerile enesele¹⁶⁵). Richter teab, et kuningas ei olevat olnud nõus selle kinnitusega ja määranud, arvestades asjaolu, et 5/6 Liivimaa mõisatest riigi kätte läinud, maanõunikude arvu 6 peale kindlaks¹⁶⁶).

Nüüd algas Liivimaa rüütelkond õige ägedat võitlust oma õiguste eest. Et rüütelkonna huvid leiaks kaitset ka maapäevade vaheaegadel, seati J. R. Patkuli poolt 1692. a. maapäevale esitatud *deliberanda* najal (punkt 16) sisse alaline resideerimine¹⁶⁷). Karl XI kaotas aga resideerimise kui seadusevastase instituudi, nõudes süüdlased, muude hulgas ka Patkuli, Stokholmi vastust andma. Kohtuotsus 1694. a. detsembrikuust on üldiselt teada ja pole põhjust siin seda hakata kordama. Stokholmi kohtuotsusele järgnes kuninga määrus 20. XII 1694, mis lõpetas Liivimaa rüütelkonna maariigi¹⁶⁸).

Selle sissejuhatuses konstateerib kuningas, et Liivimaal, eriti viimaste aastate maapäevadel ja neist väljaspool, olevat mõnede rahutute isikute poolt tungitud kuninga enese õiguste piirkonda ja kaldutud kahjulikkudesse tegudesse. Et aga nüüd enamik maast riigi kätte läinud, on tema tarvilikuks pidanud läbi vaadata endise, Liivimaale armust antud reglemendi, andes selle asemele uue

¹⁶⁵) Schirren Recesse, lk. 128—130.

¹⁶⁶) Richter, op. cit., II, 2, lk. 152.

¹⁶⁷) Schirren, Recesse, lk. 191 ja 193.

¹⁶⁸) Buddenbrock; op. cit., II, 1, lk. 1329—1340.

üldsusele kasuliku ordinantsi ja määruse. Kõige pealt kaotatakse maanõunikude kolleegium, mis alles Rootsi ajal, 1643. a., sisse seati selleks, et maanõunikud teotseks kuninga kasuks ja huvides. Need isikud aga, kes viimaseil aastail pidanud seda ametit, olevat esinenud kaebustega kuninga poolt seatud komisjoni vastu ja tunginud kuninga võimupiireesse. Seepärast kaotatakse üldise kasu ja julgeoleku huvides maanõunikude instituut¹⁶⁹).

Ka maapäevade võimupiire kitsendati tublisti. Nende kokkukutse pidi järgmiselt toimuma. Kui kuningas kindralkubernerile käsu annab maapäeva kokkukutseks, teatab viimane sellest patendiga. Kõik need rüütelkonnast ja aadlist päritolevad isikud, kes on maa-asurid ja omavad pärusmõisaid, saavad kutse maapäevast osavõtmiseks. Maapäeval pidi presideerima kindralkuberner või tema äraolekul kuberner, et kõik toimuks korra piirides ja ei tekiks rüüdsid, lõhesid jne.¹⁷⁰). Kindralkuberner ja kuberner pidid kohalolevate aadlemeeste hulgast panema rüütelkonna peaks õiglase ja aruka isiku, kes pidi kindralkubernerile presideerimisel juhtima läbirääkimisi maapäeval. Kui rüütelkonna pea oli kindralkubernerile edasi andnud maapäevaks kokkukutlud rüütelkonna nimistu, määras kindralkuberner igast maakonnast mõned kõige arukamad isikud maapäevade aegu teotsevasse komisjoni¹⁷¹). Vastuse andmine keskvalitsuse ettepanekuile pidi toimuma kreiside kaupa. Koostatud vastused pidi rüütelkonna pea ja komisjon viima lossi ja nende üle seal nõu pidama. Juhul, kui kindralkuberner oli vastusega nõus, pidi maapäeva otsus lõplikul kujul koostatama kindralkubernerile kantseleis ja iga valdaja perekonna poolt alla kirjutatama. Otsused anti alalhoidmiseks kindralkubernerile ja rüütelkonna peale¹⁷²).

Seni olid maapäevade ajal ja nende vaheaegadel maanõunikud ja resideerijad eraisikuil kaebusi vastu võtnud. Nüüd keelati seda teha põhjusel, et see olevat segamine kuninga ja kindralkubernerile autoriteeti ja võimupiireesse. Kaebused tulid esitada kindralkubernerile; kui tema otsusega rahule ei jäädud, võidi pöörduda Stokholmi asja iseloomu järgi kas kuninga enese või vastava kolleegiumi poole, kusjuures ühes kaebusega pidi saadetama kindralkubernerile kirjalik resolutsioon selle asja kohta¹⁷³).

Maapäeva laialimine kuga lõppesid ka rüütelkonna pea ametivolitused¹⁷⁴). Maapäevast lubati osa võtta valdajaid aadelmehi, kel

¹⁶⁹) Buddenbrock, op. cit., II, 1. Kuninga määrus ja reglement 20. XII 1694, sissejuhatus ja p. 1.

¹⁷⁰) Ibid., p. 3 ja 4.

¹⁷¹) Ibid., p. 5 ja 6.

¹⁷²) Ibid., p. 7 ja 8.

¹⁷³) Ibid., p. 9.

¹⁷⁴) Ibid., p. 10.

oli maal olemas pärusmõisad ja kes võisid näidata, et nende esivanemad olid omandanud aadliseisuse endiste valitsuste ajal ja selle Rootsi aega kaasa toonud ja et neil on olnud alatasa aadlimõisaid. Võõrsilt maale siirdunud aadelmehed ei võinud osa võtta maapäevadest enne, kui nad polnud vastu võetud aadliseisusse ja endale maal muretsenud mõisaid¹⁷⁵). Segaduste ärahoidmiseks pidi koostatama rüütelkonna ja aadli nimistu¹⁷⁶).

Maamarssali või rüütelkonna pea võimu kärbiti uue määrusega tunduvalt. Liivimaa aadel oli käsimeeste valitsuse ajal resolutsiooniga 6. VIII 1634 loa saanud tulla kuberneriga kutsel maapäevaks kokku ja valida rüütelkonna pea¹⁷⁷). Kuninganna Kristiina resolutsiooniga 17. VIII 1648 muudeti seda määrust selles mõttes aadli kasuks, et rüütelkonna pea ametivolitused pidid kestma 3 aastat, s. o. järgmise maapäevani¹⁷⁸). Kui 1634. a. ja 1648. a. resolutsioonide järgi rüütelkond ise valis enese seast rüütelkonna pea, jäi 1694. a. määruse ja reglemendi järgi rüütelkonna pea nimetamine kindralkubernerile või kubernerile. Pealegi toimus maapäeva juhatamine nüüd kindralkuberneriga presideerimisel ja rüütelkonna pea ametikestus pidi lõppema maapäeva laialiminekuuga. Et maapäevadest võisid osa võtta ainult need, kes olid võetud aadlinimistusse ja omasid Liivimaal aadlimõisaid, kaotasid kõik teised, nende hulgas ka riigimõisate rentnikud, kel polnud aadlimõisaid, maapäevadest osavõtmise õiguse. Eriti oluline oli see, et maapäeva kompetentsi kuuluvate asjade arvu äärmiselt piirati, kõrvaldades eraisikute kaebeasjade arutamise maapäevadelt. Üldse oli maapäevade tegevus nüüd tugevasti allutatud kindralkuberneriga mõjule.

Kõige selle tagajärjel minetasid maapäevad Liivimaal oma senise tähtsuse. Riigimõisate talupojaskonnale osutusid aga käsitletud uuendused kasulikuks. Nende mõisate rentnikele polnud antud mingisuguseid legaalseid võimalusi kokkutulekuks ja neisse puutuvate küsimuste otsustamiseks: igaüks neist oli jäetud täiesti oma ette. Seetõttu ei võinud nad ühiselt töötada riigimõisate talupoegade huvidele vaenlikus suunas, kuna aga talupoegade huvide riiklik kaitse oli muutunud tõsisemaks ja järjekindlamaks.

Aadli õiguste piiramist kirikuvalu alal on juba eespool kujutatud. Peale selle kaotati ära ka vaestekohtud (Land-Waysen-Gerichte): sellele kuulunud alaealiste asjad allusid nüüd esimeses astmes maa-

¹⁷⁵) Ibid., p. 12.

¹⁷⁶) Ibid., p. 2.

¹⁷⁷) Käsimeeste valitsuse resolutsioon 6. VIII 1634, § 7, Buddenbrock, op. cit., II, 1, lk. 127.

¹⁷⁸) Kuninganna Kristiina resolutsioon 17. VIII 1648, p. 4, Buddenbrock, op. cit., II, 1, lk. 221.

kohtuile ja teises astmes — õuekohtule¹⁷⁹⁾). Ka pidas kuningas sillakohtunikkude instituuti ülearseks. Seni sillakohtule alluvad asjad pidid kuuluma maakohtute jurisdiktsiooni ja selles asjas käidama Liivimaal tarvitatava politseimäärustiku järgi, mida täiendati või muudeti kuninga määrustega ja korraldustega¹⁸⁰⁾). Osa sillakohtunikkude funktsioone läks ka esialgu tulundusfiskaalidele üle, kelledele tehti ülesandeks valvata selle järele, et üle ei astutaks politsei määrustest, eriti aga hoolitseda maateede tegemise ja nende reparteerimise eest.

Politseiasjanduse järele valvamiseks pandi ametisse kreisifoogtid, kes 20. X 1695 said oma ametikohuste täitmise kohta erilise instruksiooni¹⁸¹⁾). Järjekult läks ka politseiasjandus täiesti aadli käest ära ja selgi alal kaotas aadel täiesti oma mõjuvõimu.

Nii tühistati kuninga määruse ja reglemendiga 20. detsembrist 1694 Liivimaa aadli „maariik“ täielikult. Aadel kaotas õiguse määravalt kaasa mõjuda maavalitsemises. Seejuures bürokratiseeriti ja tsentraliseeriti tugevasti kohalikku valitsemissüsteemi. Rootsi kuninga ainuvalitsuslik võim sai maa valitsemisel mõõduandvamaks, kui see oli olnud kunagi varemini Rootsi ajal, ja seisuslikule elemendile jäeti siitpeale koguni tähtsusetu osa. Ainult linnad säilitasid oma endised õigused: nende omavalitsuslikku korda ei riivatud palju.

Võiks küsida, kas oleks kuningas, hävitades Liivimaa seisusliku ilmega „maariigi“, võinud asetada aadli asemele maa valitsemisel mõne teise kihid või panna selle kohustised kõikide kihtide õlgadele. Arvestades antud olukorda tuleb seda pidada võimatuks. Välja arvatud linnad, polnud Liivimaal peale aadli mõjuvõimu murdmist teist kihti, millele oleks võidud usaldada laialdasema osa maa valitsemises. Tolleaegse mõtlemisviisi juures ja talupojaskonna kultuurilise areenamatuse, sotsiaalse õigusetuse ja madala majandusliku tasapinna tõttu ei saadud igatahes anda seda osa talupoegade kihile. Ka talupojaskonna ja aadli ühine tugev osavõtt maa valitsemisest polnud kuidagi koordineeritav: need kihid ei mahtunud kuidagi teineteise kõrvale, eriti seetõttu, et aadel poleks tahtnud sellest kuulda; pealegi oleks kultuuritu ja sotsiaalselt ning majanduslikult rõhutatud talupojaskond olnud liiga nõrk selleks, et püsivalt alal hoida oma mõju. Talurahvast tuli kultuuriliselt, sotsiaalselt ja majanduslikult kasvatada ja tugevamaks teha, kui taheti tema osa maa valitsemisel tõsta. Seda eesmärki taotleski Karl XI aegne Rootsi kaitseeadusandlus Liivimaa talupoegade suhtes.

Ainus tee oli siis maa valitsemise bürokratiseerimine, mis Karl XI

¹⁷⁹⁾ Buddenbrock, op. cit., II, 1. Kuninga määrus ja reglement 20. XII 1694, p. 17, 18, 19.

¹⁸⁰⁾ Ibid., p. 20.

¹⁸¹⁾ Buddenbrock, op. cit., II, 1, lk. 1382—1389.

ajal Liivimaal tähendas ühtlasi selle demokratiseerimist. Ainult see tee võis toleaegetes oludes lähendada Liivimaa eesti soost talurahva tolele õiguslikule ja majanduslikule tasemele, mida nautis talupojaskond Rootsis ja Soomes.

X

Põhja-Eestis ei omandanud Karl XI aegne talupoegade kaitseadusandlus niivõrt suurt ulatust kui Liivimaal. Mõisate reduktsioon ei riivanud Eestimaa aadlit niivõrt valusasti kui Liivimaa oma: tagastati ju siin ainult umbes $\frac{2}{5}$ adramaadest. Eestimaa aadel oli kindlama korporatiivse iseloomuga ja aadli omavalitsuslik kord enam arenenud kui Liivimaal. Eestimaa aadel oli mitmeti olnud Liivimaa aadlile eeskujuks selle korporatsioonilises arengus, eriti Harju-Viru aadel oma kaugeleulatuvate pärusõigustega mõisate valdamises.

Võideldes Liivimaa aadliga mõisate tagastamise asjus ei pidanud Karl XI kohaseks samal ajal alata säärast võitlust Eestimaal seda enam, et aadli korporatiivsed õigused olid siin saanud Rootsi keskvallitsuselt teissuguse kinnituse kui Liivimaal. Nii ei andnud reduktsioon Eestimaal Karl XI-le talupojaskonna kaitseks samu võimalusi kui Liivimaal, olgugi et see kaitse tol ajal Põhja-Eestis valitseva olukorra juures talurahva raske seisundi tõttu oleks vast olnud veelgi vajalisem kui Lõuna-Eestis ja Põhja-Lätis.

Selle küsimuse jälgimisel pole meil Eestimaa kohta nii palju ainet, ei uurimuste ega kirjaliku allikmaterjali näol, kui Liivimaa kohta. Suuremaid tulemusi võimaldaksid siin ainult põhjalikumad eriuurimised nii Eestis kui ka Rootsi arhiivide ainese põhjal.

Oluline vahe Liivi- ja Eestimaa vahel seisab kõige pealt selles, et viimases jäi maahinne ära, kuigi ka siin toimus adramaade revisjon. 1694. a. koostati komisjon, mida harilikult nimetatakse ratsateenistuse komisjoniks. Selle koosseisu kuulusid kindralkuberner Axel Julius de la Gardie, kindralmajor J. A. v. d. Pahlen, asehaldur M. v. Poorten ja maakohtunik E. Mannerburg. Komisjonile tehti ülesandeks ette võtta adramaade revisjon. Karl XI instruksiooni järgi 30. IV 1694 pidi revisjon toimuma järgmistel alustel. Adramaade arvu kindlaksmääramine pidi sündima vakuraamatute põhjal talupoegade orjuskohustiste määra järele. Adramaaks pidi, nagu senini, arvatama asustatud talu, mis nädala jooksul orjas aadelmeest ühe paari härgade või hobustega, kusjuures pidi riigi kassa huvides teravalt silmas peetama vahed vakuraamatute andmete ja 1586. a. adramaade arvu vahel. Redutseeritud mõisate adramaade arv pidi esialgu jääma kõrgendamata.

Uuesti asustatud karjamõisate ja tühjade adramaade maksusta-

mise küsimuses ei võtnud kuningas instruksioonis lõpliku seisukohta. See sündis hiljemini, kui rüütelkond esines revisjoni asjus remonst-ratsiooniga. Nimelt oli rüütelkond seletanud, et 1600. ja 1617. a. privileegide järgi olevat arvatud adramaa peale 2 paari härgi ja 2 töölist, ja soovinud tühjade adramaade ja uute karjamõisate välja-jätu maksustamisest. Samuti oli ta soovi avaldanud, et revisjoni puhul arvestataks ka talude põllupinna alaga, nii et igasse adra-maasse kuuluks vähemalt 30 tündrit külvi à kolmes väljas¹⁸²⁾. Kuninga otsuse põhjal pidi komisjon arvestama kaks tühja kuuepäeva kohta ühe asustatud koha ette ja talumaile asustatud karjamõisaid vabas-tama maksustamisest ainult sel juhul, kui vastava mõisa adramaade arv on madalam, kui see oli 1586. a. revisjoni ajal¹⁸³⁾.

See revisjon lõppes 1696. a., kuid revisjoni materjal hukkus tema Stokholmi üleviimise puhul Soome skuudil¹⁸⁴⁾. Nii jäi adra-maade revisjoni puhul Põhja-Eestis maahinne ära ja adramaade arvu kindlaksmääramisel toimiti siin samavõrra primitiivselt nagu vare-minigi: selle aluseks ei võetud siin mitte maahinnet, vaid talupoegade rakke-orjusepäevi mõisale, kusjuures adramaade arv pidi fiskuse huvides määramata võimalikult kõrgeks. Ka pole meil andmeid selle kohta, kas tegi Karl XI midagi Põhja-Eesti talupoegade kohus-tiste kindlaksmääramiseks riigimõisates.

Nähtavasti on kuningas siiski kavatsenud Eestimaalgi teostada kaugemaleulatuvaid reforme talupoegade seisundi parandamiseks. Seda võib näit. märgata järgmisest asjaolust. 1688. a., mil reduktsioon Eestimaal oli peaaegu jõudnud lõpule, käskis kuningas komisjoni il-muda Rootsi, kus see muu seas pidi aru andma sellest, mis ära tehtud pärisorjuse kaotamiseks¹⁸⁵⁾. Järjelikult kavatses kuningas pä-risorjuse kaotamist Eestimaalgi, milleks reduktsiooni komisjon näh-tavasti pidi astuma mõnesuguseid samme. Et selle kohta vastavates uurimustes ja trükitud allikais puuduvad lähemad andmed, siis jäägu siin ära küsimuse lähem jälgimine.

Et Eestimaa talupojaskonna seisund oli raske, olid ka siin talu-pojad pöördunud kaebetega Stokholm¹⁸⁶⁾. 1684. a. esinesid Peetri kihelkonna Ärvita ning Udeva mõisate all asuvate külade mõned talupojad kuningale palvekirjaga, kus ette tuuakse, et neid koorma-takse ülearu raskete orjuste ja andamitega, piinatakse, peksetakse jne.¹⁸⁷⁾. Et talupoegade kaebed olid täitsa põhjendatud, selles pole

¹⁸²⁾ A. v. Gernet, op. cit., lk. 32.

¹⁸³⁾ Ibid., lk. 32—33.

¹⁸⁴⁾ Ibid., lk. 33.

¹⁸⁵⁾ Carlson, op. cit., V, Stockholm 1879, lk. 161.

¹⁸⁶⁾ Carlson, op. cit., IV, lk. 177. Vt. ka O. Liivi kirjutist „Eesti-maa talunikkuude palve- ja kaebekiri kuningas Karl XI-le 1684. a.“, Aja-looline Ajakiri 1929, nr. 3.

¹⁸⁷⁾ Liiv, op. cit., lk. 158, 159.

kahtlust, sest Eestimaa talupojaskond oli üldiselt asetatud veel raske-
matesse tingimustesse kui Liivimaa oma. Abi oli tarvilik, kuid
nähtavasti jäi see siiski tulemata.

Seni pole teada, kas kiriku valitsemise bürokratiseerimine ja
sellega ühenduses seisev demokratiseerimine ulatus Eestimaal nii-
võrra kaugemale kui Liivimaal. Selles tuleb siiski kahelda: ei bürokra-
tiseeritud ju Eestimaal maa valitsemist nii suurel määral kui Liivi-
maal, nii et see jäi endiselt tugevasti seisuslikuks. Siin jäid püsima
maanõunikud ja maapäev oma senise kompetentsi piirides, samuti
ka kohus.

Mõnevõrra pidi aadel küll kaotama oma mõjuvõimu kirikuõpe-
tajate valimistel neis kihelkonnis, kus patronaadi-õigus oli regaal.
Rootsi uurija Westlingi teatel jätnud kuningas 1691. a. kirikuõpe-
tajate nimetamise õiguse enesele. Nimetamisele pidi aga eelnema
piiskopi ja toomkapiitli heaksarvamine ja kindralkuberneri rekomen-
datsioon¹⁸⁸). Kuid Westling arvab siiski, et kogudus olevat valinud
ühe või mitu kandidaati, kelle tublidust pidi attesteerima piiskopp
ja konsistorium¹⁸⁹). Järjekult pidi ikkagi teatav mõju jääma ka
kogudusele enesele.

Rootsi aja lõpul esinev rahvakoolide liikumine, mis oli seotud
B. G. Forseliuse nimega, ulatus ka Eestimaale. Forseliusele Karl XI
poolt 17. IX 1688 antud volituskirjas on öeldud, et Forselius olevat
üles näidanud erilist hoolt ja agarust koolide asutamisel Eesti- ja
Liivimaa talupoegade laste ja noorsoo jaoks. Kuningas käskis teda
seda tööd jätkata, kusjuures ta pidi teotsema Eestimaal piiskopi
ja Liivimaa ülemsuperintendendi juhatuse ja järelevalve all¹⁹⁰). Kuid
asjale kahjuks hukkus Forselius 1688. a. lõpul.

1689. a. käskis kuningas piiskop Gerthi kirja najal kindralkuber-
ner Axel Julius de la Gardie'd asutada Eestimaal nagu Liivimaalgi
kooli. Kindralkuberner saatis 24. IX 1689 laiali kirja koolide asu-
tamise kohta¹⁹¹). Kogudused pidid ehitama tarvilikud koolimajad.
See aga viibis ja samuti oli ka raskusi kooliõpetajate ülalpidamisega.

Nii ei saanud Eestimaa talupojaskond oma sotsiaalseks,
majanduslikuks ja kiriklikkõlbliseks arenemiseks kaugeltki sääraseid
soodsaid tingimusi kui Liivimaa oma.

¹⁸⁸) G. O. F. Westling, Mittheilungen über die Kirchenverfassung
in Estland zur Zeit der schwedischen Herrschaft, Beiträge zur Kunde
Ehst-, Liv- und Kurlands, V, Tallinn 1900, lk. 158.

¹⁸⁹) Ibid., lk. 158.

¹⁹⁰) G. O. F. Westling, Mittheilungen über den Volksunterricht in
Ehstland 1561—1710, Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands, V,
Tallinn 1900, lk. 242 ja 249.

¹⁹¹) Ibid., lk. 243.

Võrreldes Karl XI agraarreformi teiste rootsiaegsete reformidega Liivi- ja Eestimaa, näeme et Karl XI poolt Liivimaa talupojaskonna kasuks antud kaitseeadusi iseloomustab nende ratsioonalsus: peatahelepanu oli siin pööratud talupoegade majandusliku seisundi parandamisele, mida eriti ei rõhutanud teised Rootsi kuningad. Karl XI reformid talupoegade heaks algasid õigest kohast — alt ja taotlesid kõige pealt talurahva majandusliku ja vaimlise taseme tõstmist. Üldse lõi Karl XI Liivimaa talupojaskonna arenemiseks endisega võrreldes hoopis uued võimalused, viies talurahva arengu lähemasse kontakti riigi keskvõimuga ja luues sellega tingimused talupoegade kasuks antud kaitseeaduste teostamiseks. Võrreldes Karl XI aegseid reforme näit. Gustav Adolphi aegsetega, näeme, et viimased olid mitmeti ebaorganilisemad ja ebaratsionaalsemad. Gustav Adolf näit. pidas tarvilikuks, et ka talupojad pääseksid Tartu ülikooli õppima, kuid seejuures ei andnud ta eestlastele rahvakoole ega teinud oma teiste reformide kõrval midagi talupojaskonna majandusliku seisundi parandamiseks. Tegelikult jäigi Gustav Adolphi soov, et Tartu ülikoolis õpiks talupoegade lapsed, tagajärjetuks. Rahvakoolide rajamine Karl XI ajal oli seevastu palju organilisem üritus eesti soost talurahva vaimlise kultuuri tõstmisel.

Siiski ei tule unustada, et mitte kõik Karl XI reformid ei kujunenud kindla ja ettenähtud kava järele. Mitmedki neist on mõjutatud kõrvaltegureist ja algatatud teiste isikute, mitte aga kuninga enese poolt, nagu näit. koolide asutamine, mille algatajaks ja õhutamajaks oli Forselius ja kaasaitajaks tolelaegne Liivimaa superintendent Johann Fischer.

Karl XI suur töö Liivi- ja Eestimaa talurahva heaks ei läinud ka Vene ajal jäljetult kaduma. Kui XVIII ja XIX sajandil asuti Liivimaa agraarolude parandamisele, peeti seejuures ikka silmas Karl XI reforme ja jälgiti selle aluseid. Samuti kestis Karl XI aegne reformeeriv töö kiriku- ja haridusalal edasi. Nii ei ole ükski teine Rootsi kuningaist jätnud Eesti ajalukku, eriti selle sisearengus, niivõrt suuri jälgi kui Karl XI. See on oluliselt töövõimelise ja sitke kuninga tahte jõud, mis aitas teostada säärase põhjapaneva uuendustöö. Kui Karl XI 42 aastasena suri, oli ta järele jätnud suured reformid Rootsis ja meil. Meie rahva mälestusse on vist peamiselt Karl XI ajastu vajutanud sügava pitseri.

Käesolev kirjutis on esimeseks katseks tutvustada eesti lugejaid üksikasjalisemalt talupoegade kaitsega Liivimaa Karl XI ajal, kusjuures selle koostamisel on kasutatud ainet trükitud teostest

ja allikaist. Autor on täiesti teadlik selles, et trükkimata arhiivmaterjali süstemaatiline uurimine võimaldaks palju põhjalikumalt ja üksikasjalisemalt käsitleda Karl XI agraarseadusandlust Liivimaal. Jääb soovida, et säärase ülesande juurde asutaks võimalikult juba lähemal ajal. Kui käesolev ülevaade suudaks selles suunas anda teatava tõuke, oleks ta oma ülesande täitnud.

(Lõpp.)

H. Sepp.

Jooni Kihnu kiriku ajaloost.

1.

Riia lahes asub kaks vähemat asustatud saart, mille elanikkond erinevalt on arenenud, võrreldes ümbritseva mannermaa omaga. Selleks on esijoones oma mõju avaldanud enam-vähem isoleeritud saarte asend, mille tõttu mannermaa eluavaldused ei ole samal määral seal aset leidnud. Need saared on Kihnu ja Ruhnu, kuna kolmas umbes samasuurune saar — Abruka — on oma läheda asendi tõttu Saaremaale viimasega ühtlaselt arenenud ja kuulub Saaremaa piirkonda. Ruhnu saar — Runö — on vanemast ajast alates olnud rootslaste poolt asustatud, kuna Kihnu — Kuhnö — elanikkonnana esinevad eestlased. Neist mõlemast on ainult Ruhnu saar, nii tema minevik kui ka olevik, teadlaste poolt üksikasjalisemalt uuritud ja selle kohta mitmed tööd ilmutatud, milledest olgu siin kohal tähelepanu juhitud 1924. aastal Upsalas Ernst Kleini sulest ilmunud tööle „Runö. Folklivet i ett gammalsvenskt samhälle“, mis tõsiselt tähelepanu väärrib oma täielikkuse ja põhjalikkuse tõttu¹⁾. Et Ruhnu uurimisele on rohkesti tähelepanu pühendatud, on osalt tingitud sellest, et seal rootslased elavad — rahvas, mis siin pool Läänemerd esineb ainult väikeste rakukestena teise rahva seas, osalt aga ka sellest, et Rootsi riik on väga huvitatud oma kaugetest vendadest ja rohkesti finantsilist abi on andnud nende eluolu selgitamiseks.

Vastandiks Ruhnule on Kihnu seni väga väikest tähelepanu väärinud. Üksikuid monograafiaid ei ole tema kohta ilmutatud. Ainult möödudes mainitakse teistes töödes temast. On vist peaaegu unustatud, et niisamuti kui Ruhnul peetakse Rootsi elavaks muuseumiks, nii on Kihnu samal määral seda eestlastele. Ja viimastel aastatel, meie iseseisvuse ajal, mil ühendus ja kontakt manner-

¹⁾ Nimetatud töö kohta on ilmunud väike arvustus H. S(egg)alt „Ajaloolises Ajakirjas“ 1925, nr. 3, lk. 118.

maa ja Kihnu vahel on märksa suurenenud, hakkab ka Kihnu omapära kaduma, mis asjaolu on kultuuri seisundist lähtudes ainult tervitatav, kui mahajäänud ühiskond areneb ja evolutsiooni kaasa teeb. Kuid teadusel seisab siin seda suurem ülesanne ees seda omapära veel kiirelt üles tähendada, et meie ja veel enam tulevad põlvned saaksid kaotsimineva elava muuseumiga hõlpsamini tutvuda. Mitte ainult etnograafilises ja folkloristlikus, vaid samuti ajaloolises ja õiguslikus suhtes seisab siin veel suur töö ees, milline aga ei lase enam kaua oodata, sest viimaseid hetkeid püsib see olund veel, et kaasaja üldist evolutsiooni kaasa teha. Ajaloolisest seisukohast pakub Kihnu erilist pilti, milline väljendub muuseas ka kiriku ajaloos, kus Kihnus pea terve elanikkond mineva sajandi keskel usku vahetas. Käesoleva kirjutise ülesandeks on käsitleda mõnda episoodi Kihnu kiriku ajaloost.

2.

XIV sajandi keskel aset leidnud Riia ülempiiskopi ja Saksa ordu vahelises tülis mainitakse ühes ürikus, et ülempiiskopp süüdistab ordu selles, et viimane pidavat Kihnu saart — *das werdir, genant Kune* — enese valduses. Selle peale vastab ordu, et see polevat õige: Kihnu ei ole ordu käes ega viimane ei nõuagi teda, vaid Kura piiskopp lugevat ta omale kuuluvaks²⁾. Nii tülitseti juba rooma-katoliku ajal vaimulikkude võimukandjate poolt Kihnu pärast.

Ja ühest teisest, 1530. aastast päritolevast, ürikust selgub, et Kihnu saar — *holm Kyna* — sel ajal kuulus Audru ametkonda ja Vana-Pärnu kihelkonda, seega Saare-Lääne piiskopkonda³⁾.

Rootsi ajast on Kihnu kohta säilinud rohkem materjali. Aastal 1624 mainitakse, et Kihnu Püha Nikolai kabel olevat valmis ja ainult kell veel Pärnus Peeter Hardtwich'i juures olevat, sest kella aasad pole veel valmis⁴⁾. Milline saatus sellel abikirikul oli, pole

²⁾ F. G. v. Bunge, Urkundenbuch, II 1036; II 10.

³⁾ Kopenhaageni riigiarhiiv, Saaremaa reg. 2b, lk. 260—263. — F. Stakelberg, Der Landbesitz im Kreise Pernau zur Ordenszeit, Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau, VIII, Pärnu 1926, lk. 212.

⁴⁾ Ein Capell ist auch auf der Insull genannt zu S. Nicolai ist ganz fertigk, die Glocke soll zu Pernow bey Peter Hardtwich sein vnd die Ösen daran vn-fertigk. Revisions Bücher wegen dess Hauses Pernow vnd dess Haus Haltes. Anno 1624 (asub Tartu Ülikooli Raamatukogus). — H. Laakmann, Das „Revisionsbuch wegen dess Hauses Pernow“ Anno 1624, Sitzungsberichte der altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau, VII, Pärnu 1914, lk. 208.

teada, kuid aastal 1642 asutas Pärnu krahvinna Magdaleena Thurn zu Walsasina⁵⁾ Kihnu kiriku, ühendades ta Kastna-Tõstamaa kirikuga ja seades Kihnu viimase kirikuõpetaja alla. Sellest ajast põlvneb ka kõstrimaa, mille krahvinna kinkis kirikule⁶⁾.

Andmed näitavad, et aastal 1674 Kihnu kirik oli puust õlgkatusega ehitis, kus aegajalt Audru kirikuõpetaja käis jumalateenistust pidamas⁷⁾. Kiriku visitatsioonil 7. veebruaril 1680⁸⁾, mis peetud Pärnus, otsustati Kihnu alaline kirikuõpetaja saata, milleks vastav koht asutati. Sel ajal oli seal ordineerimata kaplan Samuel Tranander⁹⁾. Aastail 1685—1689 esineb Kihnus vaimulikuna Hermann Jencken¹⁰⁾. Viimase kohta leidub palju materjali tolleaaja kohtute arhivaalides. Kuid ka siis käis Kihnus jumalateenistust pidamas Audru kirikuõpetaja, millest järgneb, et need kaplanid põlnud täieõiguslikud kirikuõpetajad. Nii käis a. 1686 Kihnus Audru kirikuõpetaja Fr. Döpner¹¹⁾. Liivimaa kaardi järel 1686. a. asus Kihnus Maria-Magdaleena kirik umbes, kui mitte täiesti, samal kohal, kus nüüdki seisab kirik¹²⁾. Samuti ka 1798. a. krahv L. A. Mellini kaardil, kus ta kabelina või abikirikuna esineb.

Järgneb pikem tühik Kihnu kiriku ajaloos andmete puudumisel. 1758. a. vakuraamatus mainitakse kirikumaksudest ja see on kõik¹³⁾.

Andmestik rikastub alles alates Aug. Wilh. Hupeli tööga „Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland“, mille 1. köide Riias aastal 1774 ilmus. Selles, samuti selle töö 3. köites kirjutatakse Kihnu kohta, et igal neljandal

⁵⁾ Schneider, Die Grafen Thurn in Livland und ihr Verhältnis zu Pernau, Sitzungsberichte der altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau, 1899 — Juli 1901, Pärnu 1901, lk. 18.

⁶⁾ E. H. Busch, Ergänzungen der Materialien zur Geschichte und Statistik des Kirchen- und Schulwesens der Ev.-Luth. Gemeinden in Russland, II, Peterburi ja Leipzig 1867, lk. 951.

⁷⁾ Napiersky, Beiträge zur Geschichte der Kirchen und Prediger in Livland, Heft I—IV, Riia (Miitavi) 1843—1852; IV, lk. 180. L. v. Stryk, Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands, Teil I: Der ehstnische District, Tartu 1877, lk. 331.

⁸⁾ Kõik kuupäevad 1918. aastani on toodud vana kalendri järele.

⁹⁾ Kirikuvisitatsiooni protokoll a. 1680, saadud praost A. Westrén-Dollilt.

¹⁰⁾ Napiersky, op. cit., I, 1843, lk. 101 j. E. H. Busch, op. cit., lk. 952. — Die Evangelisch-Lutherischen Gemeinden in Russland, Band II: Der Livländische, Estländische und Kurländische Konsistorialbezirk, Peterburi 1911, lk. 319.

¹¹⁾ Pärnu maakohtu arhivaalid a. 1688 Kihnu talupoegade j. t. protsessi asjus, RKA.

¹²⁾ Nagu ülal öeldud, oli saarel juba 1624. a. Püha Nikolai kabel, kuna Maria-Magdaleena kirik oli nime saanud asutaja eesnimest.

¹³⁾ Nimetatud vakuraamat leidub Läti Põllutöoministeeriumi (Zemkopibas ministrija) arhiivis, Riias.

nädalal¹⁴⁾ sõidetakse Kihnust Tõstamaa kirikuõpetaja järele paadis nelja mehega, talvel aga hobustel üle jää ja tuuakse viimane Kihnu jumalateenistust pidama. Tasuks selle eest saab kirikuõpetaja kuus rubla aastas, milline summa olevat Hupeli arvates siiski suurem, sest iga sõidu korral saavat kirikuõpetaja ühe lamba¹⁵⁾.

24. jaanuaril 1777 peeti Tõstamaal kirikukatsumist, mille protokollis Kihnu kohta peale muu järgmist leidub. Keiserliku üldise kirikliku visitatsiooni protokollis järgi võttis Kihnust osa assessor von Wolffeld, nähtavasti Kihnu kroonumõisa rentnik. Kiriku vöörmündriteks olid sel ajal Laasi Ants ja Pärdi Pärt, mõisakupjaks oli Marguse Peeter ja külakupjaks Kurase Jaak. Koolmeistriks, ühtlasi aga ka kõstriks ja kellameheks, oli 48 aastane Pärdi Jaan¹⁶⁾, kes lastele õpetas lugemist ja laulmist; talvel käis koolis 5—6 last. Kooliraha sai ta igalt lapselt viis valget raha, mille kohta visitatsiooni komisjoni poolt teatatakse, et vastavate maksvate seaduste järgi ei ole koolmeister õigustatud lastelt õpetamise eest raha võtma. Ühtlasi otsustatakse kõstri amet koolmeistri ametist eraldada ja kellamehele eri tasu määrata¹⁷⁾.

1784. aastal ehitatakse Kihnu uus kirik, seekord kivist, kuna kaks aastat enne seda see oli veel puust, samuti ka selle torn¹⁸⁾.

3.

Õigeusu kiriku propaganda mineva sajandi esimese poole lõpul ei jäänud ka Kihnus tagajärgedeta. Aastail 1846 ja 1847 läheb rahva suur enamus — peaaegu tervena — õigeusku üle. Umbes 700 liikmelisest kogudusest lähevad pea kõik, eesotsas kõstriga, õigeusku, nii et ainult umbes 40 liiget luterlasteks jäävad¹⁹⁾.

Kihnu õigeusu kirikukroonika järgi asutati Kihnu õigeusu kihelkond 1848. a. märtsis Riia piiskopi Filareti poolt. Et aga Kihnus veel ei olnud õigeusu kirikut, siis peeti jumalateenistust esialgu

¹⁴⁾ Nii III köites, kuna I köites seisab: igal kolmandamal nädalal.

¹⁵⁾ A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland, I, Riia 1774, lk. 294, III, Riia 1782, lk. 347 j.

¹⁶⁾ Ta suri aastal 1794. Formular a. 1795, RKA.

¹⁷⁾ Protocollum Caesareae Commissionis generalis ecclesiasticae habitae Testama d. 25 Januarii 1777, sisaldab üldse 160 lk. ja asub Tõstamaa lut. kiriku arhiivis.

¹⁸⁾ Tõstamaa kirikukroonika. — A. W. Hupel, op. cit., III, lk. 347. E. H. Busch, op. cit., lk. 952. W. Müller, Mitteilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Russland, XXV, Neue Folge, II, Jahrgang 1869, Riia, lk. 218. — Die Ev-Luth. Gemeinden, op. cit., II, lk. 319.

¹⁹⁾ E. H. Busch, op. cit., lk. 951 j. Napiersky-A. W. Keussler, Beiträge zur Geschichte der Kirchen und Prediger in Livland, Riia, Moskva, Odessa 1877, lk. 33.

kroonumõisa härrastemajas, kus seekord elas luteriusku rentnik Karl Gräbner, Pärnu linna väikekodanik.

Üleminevate kihnulaste võidmine toimus Pärnu ja Seliste²⁰⁾ õigeusu kirikus. Kihnulased muutusid õigeusulisteks. Kuid ühes asjas hoidsid nad esialgu kõvasti vanast kinni, nimelt ei tahtnud nad milgi tingimusil loobuda oma endistest vanadest lauluraamatutest ja üldse koguduse laulmisest kirikus. Nad nõudsid kangekaelselt selle allesjätmist, kuni seda ka tehti. Nii kõneleb rahva traditsioon²¹⁾. Kihnu õigeusu kirikukroonika järgi ei jäänud varsti kihnulastest ühtki luteriusulist järele, välja arvatud üks 84 aastane vabakssaanud sõdur Taaniel Aav, kes sõjaväeteenistuses olles kuulmise kaotanud ja seega ei saanud õigeusu õpetust kuulda. Tema naine ja lapsed olavat aga üle läinud õigeusku. Suusõnalise traditsiooni järgi ei olevat tema sellepärast õigeusku siirdunud, et luteriusu Jumal olevat teda kaitsnud kõigis sõdades, milledest ta osa võtnud. Ka näitavad mitmesugused kirjalikud andmed, et järgneva il aastail peale massilise ülemineku Kihnus jäi umbes 20 luteriusulist koguduseliiget. Kuid aastal 1872 oli Kihnus veel ainult viis luteriusulist kihnulast, peale selle kroonumõisa rentnik perekonnaga, piirivalvurid ja teised saarel elavad inimesed, kokku 24, nagu selgub Kihnu rentniku ühest erakirjast Tõstamaa luteriusu kirikuõpetajale²²⁾. Need andmed lähevad aga teistest lahku. Samal aastal teatab maanõunikku kude kolleegium Vene Riigivaranduste Ministeeriumile, kes tahtis luteriusulistest inimeste vähesuse tõttu — nende käes olevate andmete järgi olevat neid olnud ainult kaks sõduri-perekonda — kõstrimaa, mille suurus oli 6,7 tiinu, üle anda õigeusu koolile, et Kihnus elavat üle 20-ne luteriusku talupoja, peale selle 16, kes ajuti Kihnust eemal viibivad, ja samuti tulebornis olevat luteriusulised sõdurid²³⁾. Sama aasta lõpul saadab Kihnu vallavalitsus Riigivaranduste Valitsusele ametliku teadaande, et saarel elab 6 luteriusulist kihnulast ja 24 teist isikut, kes küll valla liikmed, kuid elavad väljaspool Kihnut, peale selle 12 inimest, kes elavad Kihnus, kuid pole valla liikmed²⁴⁾. Kokkuvõttes paistab kõige tõenäolisemana, et sel aastal Kihnu luteriusu kogudusel ikka veel oli umbes kolmekümne liikme ümber.

²⁰⁾ Seliste ehk Seli õigeusu kirik oli Kihnule kõige lähem õigeusu kirik mandril.

²¹⁾ Vrdl. ka Lucie Stael von Holstein, Kühno, Baltische Post, nr. 26 ja 27, Pärnu ja Viljandi 1927. Ka Tõstamaa kirikukroonika, a. 1850 ja 1863.

²²⁾ Tõstamaa luteriusu kiriku kroonika. Vrdl. ka E. H. Busch, op. cit., lk. 951 j.

²³⁾ Läti Põllutööministeeriumi arhiiv, Kihnu registratuur.

²⁴⁾ Vt. eelmine märkus.

Tänapäev aga ei leidu enam kihnulasi, kes oleksid luteriusku. Nii muutus Kihnu elanikkond aastail 1846 ja 1847 suures enamuses õigeusuliseks, sest neil aastail muutis usku umbes 700 Kihnu elanikust üle kuue ja poole saja. Keisri käsuga 4. juunist 1848 muudeti Kihnu Luteri kirik õigeusuliseks ja kästi ta viimasele üle anda ²⁵⁾. Vormiline üleandmine toimus 3. veebruaril 1849. aastal ²⁶⁾. Sellega muutus kirik Kihnus õigeusuliseks. Kirik oli nüüd olemas, tal polnud aga maad. Kirikumaaade saamisega oli aga õigeusu kirikul teatavaid raskusi, sest mõne asutise poolt püüti siin asja venitada. Maksvate seaduste põhjal pidi äsja asutatud Kihnu kirik 33 tiinu maad saama. Kuid tegelik saamine ei läinud nii kergelt ja kiirelt läbi, nagu seda ehk oleks võidud arvata ²⁷⁾.

Nii kirjutas 3. juunil 1849 Riigivaranduste Liivimaa Kroonupalat Liivimaa Vaimulikule Valitsusele (Lifljändskoe Duhovnoe Pravlenie), mille eesotsas tol ajal seisis piiskopp Platon, et arvestades revisjoni hingede vähese arvuga Kihnus — 250 meest — peaks õigeusu kirik rahulduma 12 tiinulise maaga, kuna suurema maatüki andmine oleks riigile kahjulik ja lasuks talupoegadele liig raskelt. Sellele kirjutisele vastati Liivimaa Vaimuliku Valitsuse poolt, et õigeusu kogudusele peab seaduslikult ikkagi 33, aga mitte 12 tiinu maad kuuluma ja et selle maa võiks võtta endise luteriusu kirikuõpetaja maist, millised nüüd vabad peaksid olema. Omakorda teatas sellele Kroonupalat, et nimetatud luteriusu kirikumaa kuulub Tõstamaa kiriklale, teiseks polegi Kihnus kirikut vaja, sest on juba otsustatud iseseisev kirik luua ligidal asuvas Selistes. Ja nii vaieldi mõlema asutise poolt, ilma et asi oleks edasi nihkunud. Kirjutiste toon muutus mõlemal pool kordkorralt ägedamaks. 25. oktoobril 1849 kirjutas Vaimulik Valitsus Kroonupalatile, et Selistel pole midagi ühist Kihnuga, ja palus lõpuks kord teatada, et juhul, kui maad ikkagi ei taheta anda õigeusu kirikule Kihnus, siis millistel põhjustel seda tehakse. Vastuseks kirjutati, et Kihnus on vähe maad ja rahvast, pealegi lõpeb Kihnu riigimõisa rentniku rendileping alles 31. märtsil 1856, mille tõttu enne seda seal maad ei saa.

Järgmise — 1850. — aasta alul aga palus Vaimulik Valitsus Kroonupalatit anda Kihnu kirikule ja kogudusele 8 tiinu 214 ruut-sülla suuruse köstrimaa ja ülejäänud osa asemel, mis 33 tiinust puudu tuleb, kuni riigimõisa rentniku lepingu lõpuni välja maksta rahas. Kroonupalat vastas sellele, et temal pole õigust ei luteriusu köstri maad õigeusu kirikule anda ega raha maksta, ning palus

²⁵⁾ E. H. Busch, op. cit., lk. 952. W. Müller, op. cit., lk. 218. Napier sky - A. W. Keussler, op. cit., lk. 33. — Die Ev-Luth. Gemeinden, op. cit., lk. 319.

²⁶⁾ Tõstamaa luteriusu kiriku kroonika.

²⁷⁾ Alljärgnev käsitus põhjeneb Läti Põllutööministeeriumi arhiivi andmeil.

rahulduda vähema maaga, mis ka maade reguleerimise töid Kihnus kiirendaks.

Nüüd toetus Vaimulik Valitsus 1841. a. vaimulikkude konsisfooriumite seadustiku artikkel 140-le, mis kaitseb kiriku vaimulikkude huve. Liivimaa Kroonupalatil ei jäänud vist nüüd midagi muud üle, kui asi edasi anda Riia sõjakubernerile ja Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kindralkubernerile lahendamiseks.

Vahe peal palus Vaimulik Valitsus ka Kroonupalatit Seaduste Kogu piiri seadustiku artikkel 387 märkuse alusel teatada, kui palju maad on Kihnu talupojel²⁸⁾. Ühtlasi kirjutas ka tema kindralkubernerile sellest toimingust, toetudes seisuste seaduse artikkel 310-le, milles räägitakse sellest, et kirikule tuleb vastavad maad anda takistamata ja viibimata²⁹⁾.

Kindralkuberner — tol ajal oli selleks kindraladjutant krahv A. A. Suvorov-Rymnikskij — ei lahendanud ise aga toimetust, vaid otsustas selle saata Riigivaranduste Ministeeriumile otsustamiseks, teatades ainult, et ta kaldub Vaimuliku Valitsuse arvamise poole, kuid asja ei otsusta. 30. septembril 1850 otsustas Riigivaranduste Ministeerium, et Kihnu õigeusu kirikul on täieline õigus 33 tiinu maad saada, millist aga ei tohi talumaast võtta, sest seadus seda ei luba. Pannakse ette katsuda kokkulepet saavutada rentnik kaupmees Stralbergiga, et viimane arvestades maa jumalapärase otstarbega, loobuks tasuta osast tema käes olevast maast; juhul, kui seda aga ei saa, tuleks riigirenti vastavalt vähendada. Niisugune oli ministeeriumi otsus. Järgneval aastal olid asjad niikaugel, et Riia Vaimulik Konsisfoorium, endine Liivimaa Vaimulik Valitsus, nimetas esindajad maade määramiseks Kihnu õigeusu kirikule. Kuid takistus tuli nüüd selles, et riigimõisa rentnik ei avaldanud nõusolekut enne lepingu lõppu, s. o. 1856. a., maist loobuda, millega terve toimeetus jäi esialgu seisma.

1854. aastal mõõtsid maamõõtjad vastava maa-ala õigeusu kirikule ja 4. septembril 1856 anti maa õigeusu kirikule üle. Kihnu kirikukroonikas leidub vastav märkus, et 5. septembril 1856 anti kirikule 21,86 tiinu põllumaad ja 16,69 tiinu heinamaad³⁰⁾. Seega kuulus üle seitsme aasta aega toimetusteks, et õigeusu kirikule maad saada.

Järgmiseks sammuks oli kiriku ümberehitus. Tuli endine luteriusu stiililine kirik ümber muuta ka välimuselt õigeusuliseks.

²⁸⁾ Vene Seaduste Kogu, X köide, III osa, piiri seadused, 1842. a. väljaanne.

²⁹⁾ непустительно и немедленно. Vene Seaduste Kogu, IX köide, 1842. a. väljaanne.

³⁰⁾ Kinnisvarade hindamise maksuameti andmete järgi oli 1885. a. Kihnu õigeusu kirikul üldse 36,33 tiinu maad. Andmed on võetud raamatust „Grundbuch für die Kronsgüter“, 1885.

Ümberhitus toimus 1861. aastal. 12. märtsil 1862 võeti kirik õigeusu Vaimuliku Valitsuse poolt vastu. Endiselt luteriusu kirikult võeti ühtlasi ka üle õigeusu kirikule kaks klaasist kroonlühtrit, kaks vasest küünlajalga, kirikukell, milline valatud 1642. aastal, raskusega 2 puuda 12 naela, puust Kristuse ristilöömise kuju ja laual maalitud apostlite Peetruse ja Pauluse kuju. Osa asju anti samal aastal luteriusu kogudusele üle³¹⁾.

Kuni 1856. aastani maeti surnud kihnulased usule vaatamata kõik ühele ja samale kalmistule; siis asutati luteriusu surnuaia kõrvale õigeusu surnuaed³²⁾.

Luteriusu koguduse kõstrimaa kohta leidub Liivimaa kindralkuberneri otsus 25. juulist 1850, et seni, kuni saarel veel elab luterlasi, nimetatud maa jääb ka kõstri kasutada³³⁾. 1855. aastal hakkavad kihnulased raharendile üle minema. Ülemineku tagajärjed avalduvad m. s. ka selles, et 1860. a. loobutakse rendi maksimisest umbes 7-tiinulise luteriusu kõstrimaa eest, mille rendi suurus oli 16 rubla 38 kopikat³⁴⁾. Põhjusena tuuakse ette, et nemad olla ju kõik õigeusulised. Ka luteriusu kõster ei taha omalt poolt nimetatud renti tasuda, toetudes sellele, et kõstri maa olevat tema tarvituses tasuta palga asemel. Samuti ei jõudnud luteriusu kogudus seda renti maksta, kuna temas kokku oli ainult 14 hinge, nende hulgas ka raugad ja lapsed.

Vastavate võimude poolt hakatakse uurima Kihnu luteriusu kõstrimaa päritolu, nimelt kas vastavad tõele esitatud andmed, et maa on kõstri kasutada palga asemel. Jõutakse selgusele, et tegelikult nimetatud maa on algusest saadik olnud kõstri käes ja et ei riigil ega mõisal ei ole kunagi pretensioone tema suhtes olnud. Et Tõstamaa kirikuarhiiv, kus asusid ka Kihnu, kui Tõstamaa abikiriku, ürikud ja dokumendid, tulekahju läbi oli hävinud, siis teatab Tõstamaa kirikuõpetaja Andreas Friedrich Lezius³⁵⁾, et 9. veebruaril 1749 toimetatud kiriku visitatsiooni protokollis, milline 10. juunil 1858 kiriku põlemisel hävinenud, olevat ta lugenud, et juba tol ajal kuulunud nimetatud maa luteriusu kõstrile. Ta lubab ametivande all kinnitada, et oma silmadega on seda lugenud. Teiselt poolt toetatakse ka sellele, et 1642. a. alates krahvinna Thurn zu Walsasina oli juba maa kõstrile määratud. Kõige selle peale teeb Vene Riigivaranaduste Ministeerium aastal 1862 asjale lõpu seeläbi, et otsustab maa, kui luteriusu kõstrimaa, maksuvabaks jätta, arves-

³¹⁾ Tõstamaa luteriusu kiriku kroonika ja Kihnu kirikukroonika.

³²⁾ Kihnu kirikukroonika.

³³⁾ Tõstamaa kirikukroonika.

³⁴⁾ Alljärgnev käsitus põhjeneb Läti Põllutöoministeeriumi arhiivi andmeil.

³⁵⁾ Tõstamaal a. 1857—1861.

tades seda, et nimetatud maatükk on olnud juba üle kahe sajandi takistamata ja tasuta köstrite käes.

Õigeusku üleminekule järgneval ajal peeti väikearvulise luteri-usu koguduse jumalateenistust ühetoalises majas³⁶⁾, milline ühtlasi oli köster-koolmeistri ja viimase perekonna eluruumiks ja peale selle ka koolitoaks, kuni 1868. a. üle Vene riigi kogutud annetuste abil ehitati palvemaja üles, milline 2. märtsil 1869 õnnistati³⁷⁾.

1873. aastal antakse Kihnu õigeusu kirikule 1871. a. alates tema tarvituses seisev mõisa rehi kõrvalehitistega ja keisri käsuga 25. augustist 1886 lisatakse Kihnu kirikule 34 tiinu maad juurde, sellest 0,86 tiinu endise kroonumõisa, mis nüüd likvideerimisele tuli, päraldistest, siis terve Sangösaar³⁸⁾ ja kaotatava kõrtsi maa ühes hoonetega. Peale selle antakse õigeusu koolile endise maa asemele Kihnu kroonumõisa härrastemaja ühes teiste hoonetega ja 26,88 tiinulise maaga³⁹⁾. Üleandmine toimus tegelikult ökonoomilise aasta lõpul — 24. aprillil 1887⁴⁰⁾.

Seda maad pakuti kihnulastele enampakkumisel rendile, kuid keegi ei võtnud. Siis sai selle rendile väljastpoolt tulnud Andres Vestmann, makstes 75 rubla aastas ja kinnitades kõik maa peal olevad hooned⁴¹⁾.

Kihnu õigeusu kirikukool alustas oma tegevuse 1863. aastal. Samuti teotses abikool piirivalve kordonis aastast 1876 alates. Praegune koolimaja, mis ehitatud 1892. a., oli mõlema kooli jaoks⁴²⁾.

Nii kindlustas ajajooksul Kihnu õigeusu kirik oma seisundit. See ei õnnestunud mitte korraga, nagu arvata võiks: oli ju rahvas vastu võtnud riigi usu, kuid alles pikemate pingutuste tagajärjel kindlustati ta materjaalne seisund.

12. juulil 1898 pühitseti Kihnus Püha Nikolai õigeusu kiriku 50-aastast juubelit ja konstateeriti rahva poolehoidu õigeusule, mis oli Kihnus võidukäiku teinud⁴³⁾.

³⁶⁾ Toa suurus oli 8 ruutsülda, savist põrandaga, kuna ainus aken oli üks ruutjalg suur.

³⁷⁾ Tõstamaa kirikukroonika. W. Müller, op. cit., lk. 219. Napier sky-A. W. Keussler, op. cit., lk. 33 j. — Die Ev.-Luth. Gemeinden in Russland, op. cit., lk. 319.

³⁸⁾ Väikene saar Kihnust loode pool, mis tervelt kuulub heinamaa alla.

³⁹⁾ Riigivaranduste Ministeeriumi kirjutis 29. augustist 1886, nr. 480, Läti Põllutöoministeeriumi arhiivis.

⁴⁰⁾ Kihnu õigeusu kirikukroonika ja Läti Põllutöoministeeriumi arhiivi andmeil.

⁴¹⁾ Kihnu õigeusu kiriku kroonika.

⁴²⁾ Ibid.

⁴³⁾ Vt. eelmine märkus.

Kaasaja kihnulane on nähtavasti jälle muutnud oma usulist ilmavaadet. Seda näitavad ehk ka 17.—19. veebruaril 1923 toimepandud usuõpetuse rahvahääletuse tagajärjed Kihnus. Sel ajal oli Kihnus üldse hääleõiguslikke kodanikke 638, neist 262 meest ja 376 naist⁴⁴). Hääletamas käis kokku 366 inimest, neist 179 meest ja 187 naist. Ja tagajärjed — need olid järgmised: poolt — 124 häält, vastu — 238. Seega oli suurem enamus vastu. Neli sedelit tunnistas maksvusetuks, kuna neile oli juurde lisatud: „vene õigeusu poolt“.

Leo Leesment.

Aleksander von Tobien †.

Aleksander von Tobien'iga, kes suri Riias 27. juulil 1929, lahkus balti-saksa oleviku vanema sugupõlve üks silmapaistvamaid ajaloolasi. Tema suured teened meie kodumaa ajaloo uurimise alal väärivad tähelepanu ka eesti ajaloolaste poolt.

A. v. Tobien sündis 1. (13.) juunil 1854 Tartus professori pojana, õppis kohalikus Blumberg'i elementaarkoolis ja gümnaasiumis. 1874. a. astus ta Tartu Ülikooli, kus õppis majandusteadust ja statistikat, lõpetades kursuse 1878. a. kandidaadi astmega. 1879—80 jätkas T. oma õpinguid Tübingeni ülikoolis. 1881—82 oli ta „Rigasche Zeitung'i“ kaastööline ja samal ajal ka abijõuks Liivimaa rüütelkonna statistikabüroos. 1882—88 oli T. Riia linna majandusameti esimehiks notariks ja 1888—1920 Liivimaa maanõunikude-kolleegiumi agraar- ja maksunduse-osakonna juhatajaks. Viimases ametis on T.-l suured teened maamaksude reformi rajajana ja selle teostamise juhtijana. See reform, mis heitis kõrvale senise maamaksustamise korra taalriarvestuse põhjal ja seadis põhimõtteliselt selle aluseks maa tegeliku tulukuse, teostati suurel määral just Tobien'i õhutusel ja tema poolt väljatöötatud põhialustel. Rööbiti rüütelkonna teenistuses olemisega oli T. 1890—1902 Riia linna statistika-ameti ja Riia börsikomitee statistikabüroo direktoriks, 1897. a. peale ka Liivimaa kubermangu statistikabüroo liikmeks ja aa. 1904—14 Riias asuva Balti polütehnikumi valitsusnõukogu liikmeks. 1922. a. peale kuni surmani toimis T. Latvia ev.-luteriusu kiriku ülemnõukogu saksa osakonna asjaajajana. — Oma teaduslike teenede eest Liivimaa maatulunduse uurimisel valiti T. 1899. a. Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi auliikmeks ning agraarajaloo

⁴⁴) Säärane hääleõiguslike meeste ja naiste vahetamine on tingitud sellest, et väga palju mehi viibib väljaspool saart: merel ja hülgepuugil.

uurimise alal 1914. a. Greifswaldi ülikooli audoktoriks. — Äsja enne Liivimaa rüütelkonna tegevuse lõpetamist 1920. a. kanti T. aadlimatriklisse.

Tobien'i sulest on ilmunud hulk statistilisi käsitlusi Riia kohta, millest suur osa väärivad tähelepanu ka Liivimaa üldolude uurimisel. Samuti on temalt ilmunud hulk ajaloolisi, statistilisi ja agraarpoleemilisi käsitlusi brošüüridena ja paljudes ajakirjades (nagu „Baltische Monatschrift“, „Baltische Wochenschrift“, Riia Ajaloo ja Muinsusuurimise seltsi „Mitteilung“ites, „Zeitschrift für d. gesamte Staatswissenschaft“ jne.). Tema teaduslikeks suursaavutisteks on Liivimaa agraarseadusandluse arengut käsitlev 2-köiteline teos „Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert“, I (Berliin-Riia 1899; ka vene keeles 1900), II (Riia 1911) ja Liivimaa rüütelkonna ning kubermangu üldist poliitilist ajalugu jälgiv uurimus „Die livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus und russischen Nationalismus“ I (Riia 1925). Viimase teose teise osa, mis seni veel trükkis ilmumata, suutis T. lõpetada mõni päev enne surma.

Tobien'i ajaloolise uurimistöö olulisemad osad ja saavutised on kokku võetud tema viimastimainitud teostes, milledes ühtlasi selgub tema kui ajaloo-uuriija isik oma vooruste ja pahedega. — Oma suurteoste peateemadeks on T. valinud küsimused, kus eriti esile tungib tema lemmikteguri — Liivimaa rüütelkonna — osa kohalikus ajaloos. See on tema käsitelu keskus ja telg, mille ümber keerleb kogu esitatav probleemistik ja ainek. Ja käsitelu suurima voorusena esineb siin autoril vaadeldavate küsimuste ja sel puhul kasutatava ajaloolise ainese põhjaliku tundmaõppimise taotlus, mis ka harilikult annud tunnustatavaid tagajärgi. Harva on märgata midagi olulisemat pakkuvat, mis T.-l oleks jäänud kasutamata. Suure töömehena on T. oma teostesse koondanud ka hulka ürikulist materjali, mis seni avaldamata ja jääb edaspidigi laiemale avalikkusele kättesaadavaks ainult tema esituses. See on eriti maksev tema „Agrargesetzgebung“i teise osa ja „Die livländische Ritterschaft“i ilmunud köite kohta.

Järgmiseks positiivseks jooneks T.-i ajaloolises käsitelus on meetodiline ajaloolise perspektiivi taotlus nii mineviku kui oleviku suunas. Piirates rüütelkonna, tema eriosa ja avaldiste üksikasjalisemat käsitelu teatavate kindlate — harilikult pikemate — ajavahemikkudega, T. pea kunagi ei jäta esitamata vastavate põhiküsimuste puhul ajaloolisi retrospektiivseid kokkuvõtteid, mis käsiteldavate küsimuste ajaloolisse perspektiivi paigutamiseks ikka kasulik. — Samas suunas püüab T. liikuda ka vaadeldavate küsimuste oleviku perspektiivi loomisel. Ta ei jäta käsiteldavaid probleeme eral-

datult õhku rippuma, vaid püüab neid sihikindlalt seada vahekorra vastavate küsimuste ja teguritega, tõmmates seejuures käsitletu selgitavaid ja õhustavaid võrdlusjooni teistest maadest ja välismõjudest. Suuremal määral on see oleviku perspektiivi arendamine T.-il õnnestunud tema Liivimaa agraarseadusandlust jälgivas teoses, kus ses suhtes on osutunud uurimusele rohkesti kasulikeks autori õigus- ja majandusteaduslik haridus ning suured kogemused, mis omandatud rüütelkonna pikaajalises teenistuses olles.

Mis puutub T.-i käsitletu sisulist külge, siis võiks autori esijoonel iseloomustada balti saksluse, eriti selle tooniandja ja taktilööja — Liivimaa rüütelkonna — ideoloogia ajaloolise kokkuvõtte koostajana ja selgitajana ning rüütelkonna kui institutsiooni ja tema avalik-õigusliku tegevuse apolopeedina. Oma „Agrargesetzgebung“ esineb T. sellena enam varjatult, diplomaatiliselt. Liivimaa rüütelkonna viimase ajajärgu ajalugu käsitlevas teoses esineb autori apologetiline tendents juba märksa markantsemalt. — Seda on soodustanud juba selle teose saamislugu. See töö kasvas välja Liivimaa viimisel maapäeval 5. IV 1920 asetäitja maamarssali H. parun Rosen'i tehtud algatusest ja teostati viimase ainelisel toetusel. Alul oli see kavatsatud Liivimaa rüütelkonna viimse poolsajandi avalik-õigusliku tegevuse aruandena, kujunes aga hiljemini uurimuseks, milles vaadeldakse mainitud rüütelkonna ajalugu 1865. a. peale. Teose esimese osa peaprobleemina püstitati rüütelkonna ja vene natsionalismi vahekorra jälgimine. Tegelikult aga arenes sisuline käsitletu märksa laiemaks, haaravaks kogu rüütelkonna poliitilist ajalugu mainitud ajajärgul. Selles saamisloos oli olulisi momente, mis määrasid teose omaviisiliseks nekroloogiks Liivimaa rüütelkonnale, mis langenud õigustamata vägivalda ohvrina, nagu sõnastavad balti sakslased (nende hulgas ka T.), kel harilikult on olnud vähe taipu ajalooliste murrangute mõttest ja alustest.

Püüdes selgitada Liivimaa rüütelkonna osa kohaliku saksa ülemkihi juhina, otsib autor teiselt poolt sama rüütelkonna ajaloolise missiooni selgitamiseks vastust küsimusele: kas rüütelkonda juhtisid seisuslikud või kogu provintsi huvid? Ja vastus, mis autori käsitletus sellele küsimusele korduvalt esile tõuseb, õieti kogu töö läbisatab, on rõhutatult selge: rüütelkond olevat arendanud mitte seisuslikku, vaid kogu maa poliitikat. See olnudki ta peamine ajalooline õigustus.

Edasi iseloomustab T.-i ajaloolist käsitletu üldiselt kainus ja mõistuslikkus, n. ü. mehelikkus, vähese tunde-elementi esinemisega. Eriti tuleb seda rõhutada tema Liivimaa agraarseadusandlust käsitleva uurimuse puhul. Tema väliselt rahulik suhtumine ainesse, loogiline argumentatsioon, hea kriitiline aparaat — kõik see mõjub

lugejasse rohkesti veenvalt. Vähem võib sellisena iseloomustada T.-i Liivimaa rüütelkonna ajaloolle pühendatud uurimust. Seistes siin oma aegade tormis hukkunud lemmikteguri laiba juures on autor rõhutult eilegiline kadunu puhul ja kibestunult vaenuline hukkunud rüütelkonna välisjõududele. Balti iseolule agressiivsesse vene natsionalismi suhtub T. märgatava sarkasmiga. Oma eluõiguse eest võitlevaile, saksluse hegemoonia alt emantsipatsioonile tungivaile pärisrahvastele vaatab autor ülalt alla, tunnustamatult. Ja kui lõpuks need pärisrahvad ajaloolise võimu pärijana on sunnitud ära koristama rüütelkonna institutsiooni, ei ole muidugi T. see, kes seletaks selle akti paratamatust ajaloolises perspektiivis, vaid tema suhtumine uue esile tunginud ja võitjaks jäänud teguri vastu ilmestub kibestunult sarkastilisena.

Kokku võttes selles lühikeses mälestussõnas T.-i ajaloo-uurimiskliku tööd, võime rohke tunnustusega märkida neid tulemusi, mis kristalliseerunud tema kahes suuremas teoses. Liivimaa rüütelkonna ajaloolasena on ta annud sellest maa ühest juhtivast avalik-õiguslikust asutisest ja balti saksluse suurimast kantsist tervikliku käsitelu. Ja see on väärtuslik ka meie kodumaa uuesuunalisele ajaloo-uurimisele, mis T.-i käsitledud ajajärkudel peab alati kokku puutama Liivimaa rüütelkonnaga. Veel väärtuslikumaks tuleb pidada T.-i, suuremast objektiivsusest kantud uurimistööd Liivimaa XIX sajandi agrariseadusandluse alalt, mis meie kõige uuema ajaloo üks põhilisemaid probleeme.

Kuid kõige selle kõrval jääme T.-i uurimuste puhul algusest lõpuni ettevaatlikeks ja kriitilisteks. Meie pärisrahvastele nii suurel määral vaenliku asutise heasoovliku ajaloo-uurijana, kantuna samade rahvastega võitlusjalal olnud balti saksluse ideoloogiast pole T. alati suutnud tõusta vajaliku objektiivsuse tasemele. Ta on üldiselt omapoolse lugupidava suhtumisega esitatavasse ainesesse teinud seda omas kontseptsioonis kättesaadavaks laiemale avalikkusele. Kuid ta on nii mõnigi kord vaikinud, mööda hiilinud ainesest, kui selle esitamine näis kahjulikuna tema käsitledavale lemmiktegurile ja kasulikuna vastaspoolele. Ümber sõnastades vana tuntud kõnekäändu, peame T.-i puhul lausuma: ta pole tihti teadnud, kumb on talle suurem sõber: kas tõde või Platon — rüütelkond. Seda ei lausu me etteheitena lugupeetud lahkunud töömehele, kes pole välja saanud oma panetanud seisusliku ja rahvusliku ideoloogia paelust. Seda on tarvis ainult meil endil teada, et mitte pidada T.-i kõnes olnud uurimusi meie ajaloo teaduse viimseks sõnaks.

Hans Kruus.

Jooni pööraste liikumisest Prantsuse revolutsiooni ajal.

Prantsuse revolutsiooni poliitilise ajaloo meelikõitev sündmustik on uurijate poolt kirjeldatud kõige väiksemate üksikasjadeni ja hinnatud pea kõigilt võimalikelt seisukohtadelt — ultrakonservatiivsest kuni anarhistlikuni. Seevastu esinevad selle majandusliku olundi ja sotsiaalsete liikumiste uurimise alal otse üllatavad lüngad: siin satume alatasa nähtustele, mida me tunneme hoopis vähe või üldse mitte. Õigusega kurdab P. Kropotkin, et näit. seni on veel õigupoolest kirjutamata selle äärmiselt tähtsa ajavahemiku sotsiaalne ajalugu, mis ulatub girondiinide langemisest 1793. a. juunis kuni Robespierre'i kukutamiseni 1794. a. juulis¹⁾, ja et üldse Prantsuse revolutsiooni aegseid sotsiaalseid liikumisi alles hakatakse uurima²⁾. See asjaolu on tingitud uurijate enamiku vähesest huvist ühiskondlikkude ja majanduslikkude nähtuste vastu kui ka nende nähtuste kohta käivate allikate laialipillatusest, arvukusest ja suurest mitmekesidusest. Alles viimase kolme aastakümne jooksul on uurijate huvi hakanud püsivamalt kiinduma neisse nähtustesse, eriti selle järel, kui Jean Jaures oma monumentaalse revolutsiooni-ajalooga suutis kahtlejaidki veenda Suure Revolutsiooni majandusliku külje uurimise tähtsuses ja võimalustes. Järgnevate ridade ülesandeks on tutvustada meie lugejaid ühe huvitavama saavutisega sel alal — seni peaaegu tundmatuks jäänud „pööraste“ (*Les Enragés*) liikumise avastamisega.

Suure Revolutsiooni ajastul oli Prantsusmaa veel väiketööstuse maa. Vabrikutööstus sellele omase kapitalide kontsentreerumisega ja arvukate proletariaadimassidega puudus siin veel peaaegu täiesti³⁾. Seetõttu erines revolutsiooniaegne tööline tunduvalt oma järglasest XIX sajandil: ta ei sõltunud nii suurel määral ettevõtjast kui viimane, ei omanud iseseisvat ühiskondlikku ideaali ega seadnud end järsult kapitalistile vastu. Samuti usaldas kodanlus veel käsitöölisi ja jõukamaid töölisi ja kartis peamiselt puruvaeseid põhi-kihte. Nii kujunes esimesil revolutsiooni-aastail kergesti revolutsioonilise kodanluse ja linnade töötava kihhi ühine rinne konservatiivsete jõudude vastu. Toetades kodanlust poliitilises võitluses, tundsid laiemad linlaste kihid siiski peamist huvi enda majandus-

¹⁾ Peter Kropotkin, Die französische Revolution, II, Leipzig 1909, lk. 110.

²⁾ Ibid., lk. 189.

³⁾ Vt. selle kohta P. Louis, Histoire du socialisme en France, Pariis 1925, lk. 5—6, H. Sée, La France économique et sociale au XVIIIe siècle, Pariis 1925, lk. 139, E. B. Тарле, Рабочий класс во Франции в эпоху революции, II, Peterburi 1911, lk. 61 j. j., 148 j. j.

liku seisundi parandamise kohta. Nad ootasid odavat leiba vabariigilt, samuti kui ennemini kuningalt ja hiljemini kindral Bonaparte'ilt⁴⁾). Toiduainete, eriti leiva, hankimise ümber keerlesidki töötavate linlastekihtide peamised ühiskondlikud eripüüded Suure Prantsuse revolutsiooni ajal.

Kuigi XVIII sajandil Prantsusmaa normaalse lõikuse korral andis vilja ülejäägi, elas rahvastik siin alalises nälja kartuses, sest peamiselt maad kaudu toimuva viljaveo kallidus ja aeglus ühes veo takistusega ühest riigiosast teise ja omavahel erinevate valjude määrustega viljamüügi viiside kohta kohalikel turgudel raskendasid vilja vaba liikumist ja õigel ajal päralejõudmist neisse maakohtadesse, kus selle järgi tunti kõige otsesemat tarvet⁵⁾). Vana korra ajal oli valitsus viljamüügi hoolika reglementeerimise kaudu püüdnud kindlustada rahvastikule tarvilikul määral toiduaineid, ostes välismailt, m. s. ka Baltimailt, vilja oma tagavaraladudesse ja soodustades igapidi vilja tarvitajat selle valmistaja kulul. Füsiokraatide poolt arendatud majandusliku liberalismi mõjul kuulutas aga Asutav Kogu 29. VIII 1789 viljamüügi vabaks, jättes ainult munitsipalteetidele õiguse tarbekorral normeerida vilja ja liha hindu⁶⁾). See täielik murrang senises majanduspoliitilises süsteemis võimaldus 1789. ja 1790. a. heade lõikuste tõttu ilma suuremate raskusteta. Kuid 1791.—1792. a. talvel tuli majandusliku vabaduse süsteemil üle elada rasked prooviajad, mil laiad rahvamassid hakkasid võimutsevailt kodanlistelt kihtidelt nõudma tagasipöördumist endise reglamentatsiooni-süsteemi juurde. Elukalliduse ja toiduainete müügi korraldamise põhimõtte ümber kerkinud ühiskondlikke võitlusi valgustab Aulard'i järglane Sorbonne'is Prantsuse revolutsiooni ajaloo õppetoolil Albert Mathiez äsjatsiteeritud kapitaalses uurimuses kui ka oma vihkudena ilmuv as üldises revolutsiooni-ajaloos haruldase sügavuse ja kujukusega. Peamiselt tema uurimiste tulemusil toebki käesolev ülevaade pööraste rühma osast neis liikumisis.

1791.—92. a. talvel Prantsusmaad tabanud terav toitluskriis moodustas ühe lüli üldisest majanduskriisist, mis oli tekkinud assignaatide kursi langemise tagajärjel⁷⁾). Seks ajaks olid assignaadid liig ohtra väljalaske tõttu kaotanud kuni 35% oma väärtusest sisemaal, 50—60% välismaal. Rahandus- ja majanduskriisi süvendas eriti Prantsusmaa poliitilises elus valitsev kindlusetus: maa jagunes

⁴⁾ Тарле, *op. cit.*, II, lk. 269. Vrdl. G. M. Jaffé, *Le mouvement ouvrier à Paris pendant la Révolution Française*, Pariis (aasta?), lk. 47, 61.

⁵⁾ Г. А. Анасьевъ, *Условия хлебной торговли во Франции въ XVIII вѣкѣ*, Odessa 1892.

⁶⁾ A. Mathiez, *La vie chère et le mouvement social sous la terreur*, Pariis 1927, lk. 21.

⁷⁾ В. С. А. Фалькнеръ, *Бумажныя деньги французской революціи*, Moskva 1919, lk. 112 j. j., Mathiez, *La vie chère*, lk. 54 j. j.

kaheks vaenlikuks laagriks, millest üks ihkas vana korda tagasi, teine — püüdis uut korda võimalikult kindlustada. Assignaatide kursi langusest said suurt kasu rahakad kodanlised kihid, omandades odava hinnaga kergeil tingimustel endale kiriku ja emigrantide maad ja teostades sellega määratu suure tähtsusega ümberpaigutuse craomandi alal. Samal ajal ei tahtnud maaomanikud oma vilja odava paberraha vastu ära müüa, vaid hoidsid seda enda käes, oodates paremaid aegu. Kõik need asjaolud tõstsid tunduvalt elukallidust ja tegid oma tööpalgast elavate rahvakihide seisundi meeletult halvaks. 1791. a. novembrist alates veeresid näljarahutused ähvardava lainena üle maa, jõudes haripunktile 1792. a. veebruaris ja märtsis. Girondiinid ruttasid säärases olukorras sõjakuulutamisega Austriale: nende arvates pidi sõda tõmbama rahutud elemendid vägedesse, juhtima tähelepanu siseraskustest kõrvale ja tõstma võitude korral rahvuslikku krediiti. Äjutiselt vähenesid nüüd tõepoolest rahutused, kuid mitte kauaks. 1792. a. oli viljasaak võrdlemisi hea, kuid sellest hoolimata tõusid viljahinnad. Kuningavõimu kummutamise järel ei maksnud talupojad enam feodaalseid makse; samuti oli neil lasuv riigimaksude koorem vähenenud. Seejärel puudus talurahval otsene vajadus vilja endisel määral müüa, pealegi viletsate assignaatide vastu.

10. augusti riigipöörde järel kujunenud ärevas poliitilises õhkkonnas arenes agitatsioon elukalliduse vastu uue hooga. 4. IX 1792 andis täidesaatev nõukogu kindraleile loa sunniviisil sõjaväele vilja osta. 9. ja 16. IX 1792 anti omavalitsustele õigus rekvisitsioonide teel hoolitseda kohaliku turu tarvete eest. Et aga seejuures viljahindu ei normeeritud, tõusid rekvisitsioonide puhul hinnad veelgi kõrgemaks. Ka võisid omavalitsused rekvisitsioonide ette võtta ainult oma departemendi piires. Seeõttu osutusid antud dekreedid vaid poolikuks abinõuks ja suurendasid ainult õõrumisi omavalitsuste vahel. Mõnede pool olid kohalikud võimud nende seaduste täitmisel loinud või suhtunud neisse vaenlikult. Et massides vallandunud liikumine kindlate hindade kasuks mõnes kohas omandas otse kommunistliku värvingu, hakkasid kodanlised kihid suure umbusklikkusega suhtuma sääraseisse reglementatsioonikatseisse. Kui Belgia vallutamise järel vähenes maal valitsenud pinged, kaotas Konvent 8. XII 1792 septembriseadused ja pöördus vabakaubanduse süsteemile tagasi.

Liberaalse majanduspoliitika eestvõitlejana esines Konvendis eeskätt girondiinide partei, kes loofis, et ainult vabakaubandus suudab kõrvaldada kõik majanduselus valitsevad väärnähtused. Ebanormaalseis ajaoludes osutusid säärased lootused alusetuiks. Sõja laienedes tuli assignaatide emissiooni jätkata lakkamatult. Vastavalt sellele jätkus elukalliduse tõus, nii et tööpalgad ei jõudnud

kaugeltki sammu pidada toiduainete hindadega. Prantsuse töölisklass oli Suure Revolutsiooni ajal selleks liiga nõrk, et mingi majandusliku aktsiooni (streikide j. m.) teel endale kätte võita parema seisundi, ja pealegi takistas 1791. a. väljaantud Le Chapelier' seadus otseselt igasuguseid tõsisemaid tööliste organiseerumiskatseid oma huvide eest võitlemiseks⁸⁾). Segades end poliitiliste võitluste keerisesse ja avaldades survet petitsioonide, manifestatsioonide ja teiste niisuguste abinõudega lootsid linnade, eeskätt teadagi Pariisi, ja teataval määral ka maa töötavad kihid tagajärjekamalt läbi suruda oma soovid ja nõuded.

Need kihid olid vana korra ajal püsivalt kestnud reglamentatsiooni süsteemiga harjunud ja ei lootnud revolutsiooni-aja seadusandlike kodade poolt harrastatud majandusliku vabaduse poliitikast midagi head. Revolutsiooni paremused olid peamiselt jõukamaile kodanlistele kihtidele sülle langenud. Endiste privilegeeritud seisuste asemele oli astunud kolmanda seisuse kõrgeim kihitis, mis omandas oma eelkäijailt poliitilise võimu ja mitmed majanduslikud hüved⁹⁾). Seevastu ei võitnud revolutsiooni tähtsaim kandja, töötav rahvakiht linnades, revolutsioonist peaaegu mitte midagi: temale esitati ainult tühi idee — võrdsus, mis tegelikult jäi vaid tühjaks sõnaks. Kuid „see oli sõna, mida ei lanseerita mitte karistamatult ja mille jõud oli äravõitmatu“¹⁰⁾). Tahtmatult esitas rahvas endale küsimuse: „kui vana kord võis määrata tarbeaineile kindlad hinnad, miks siis uus ei või seda? kas peab rahvas olema kannataja revolutsioonis, mille ta ise teostanud? kui revolutsiooni poolt loodud paberraha lõi rahvale rasked haavad, kas ei ole siis revolutsioon ometi kohustatud ise need haavad parandama?“¹¹⁾). Ja jõudnud kord sääraستهle seisukohtadele, alustavad töötavad kihid maal ja linnades energilist võitlust tarbeainete hindade sundnormeerimise eest.

Liikumine algab 1792. aasta lõpul ja omandab järgmise aasta esimestel kuudel erilise intensiivsuse. Kuninga hukkamine täidab sansculotte'ide südamed uute lootustega ja vabakaubanduse järjekindla pooldaja Roland'i asendamine siseministri kohal ilmetu Garat'ga kergendab rünnakut majandusliku liberalismi poliitika vastu. Liikumisel tekivad juhid, kes püüavad koondada kõik rahulolematud elemendid ühiseks võitlusrindeks. Nii kujuneb uus partei — pöörased, nagu neid peagi hakkavad kutsuma nende vastased.

⁸⁾ Le Chapelier' seaduse kohta vt. Т а р п е, op. cit., I, Peterburi 1909, lk. 175—194, Jaffé, op. cit., lk. 167—205.

⁹⁾ Vt. P. L o u i s, op. cit., lk. 25—32.

¹⁰⁾ Ibid., lk. 29.

¹¹⁾ Mathiez, op. cit., lk. 115.

Pööraste juhtidena esinevad kaks tegelast: üks neist, Jean Varlet, hiljuti collège'ist lahkunud noormees, pärit jõukast perekonnast, pärandanud vanemalt teatava varanduse ja revolutsiooni algusest peale innustunult andunud vabadusliikumisele, esinedes entusiastlike kōnedega ja revolutsioonilisest kirest hõõguvate brošüüridega, teine, Jacques Roux, 40-aastane, samuti heast perekonnast pärit preester, kes olnud füüsika ja filosoofia õpetajaks Angoulême'i seminaris, pidanud mitmel pool provintsis preestri kohti ja siirdunud revolutsiooni esimesil aastail Pariisi, kus andunud hoogsale poliitilisele tegevusele. Auahne, kavala ja osava isikuna omandab eriti Roux Pariisi kehvades kihtides peagi tunnustatud nime ja taotleb erakordse visadusega ikka kõrgemaid positsioone avaliku tegevuse astmestikus¹²⁾. Ta läheneb Marat'le ja varjab teda 1792. a. märtsis, mil rahva sõber on sunnitud põranda alla varjule minema. Teotsedes peamiselt Gravilliers' sektsioonis, saavutab Roux suure mõju selles linnaosas asuvaile kehvadele käsitöölisele, kes tugevasti kannatasid valitseva majanduskriisi all ja ei suutnud võistelda laiemal suurkapitalistlikul alusel teotsevate kaupmeestega ei tooresmaterjali hankimisel ega oma saaduste müümisel¹³⁾. Pikapeale kasvab Roux' mõju ka teistes lähedal asuvas sektsioones, eriti Temple'i ja Observatoire'i omas, samuti ka Cordeliers'de klubis, mille alaliste külastajate hulka ta kuulub. Kaval, väle ja visa preester¹⁴⁾ pöördub oma propagandaga kõige pealt naiste poole, teades, et neid on kergem võita kōnedega elukalli-

¹²⁾ Roux' isik ja tema tegevus on seni olnud üks Prantsuse revolutsiooni historiograafia vähem selgitatud probleeme. Teda mainib küll juba Thiers omas revolutsiooni-ajaloos (livre XI), jutustades loo sellest, kuidas Roux Louis XVI-dat tapalavale saates keeldunud viimase testamenti vastu võtmast kommuunile edasiandmiseks ettekäändel, et teda ei olevat muuks valitud, kui ainult kuningat tapalavale saatma. Louis Blanc tunneb juba Roux' poliitilist tegevust, kuid möödub sellest ainult mõne pahatahtlikus toonis visatud märkusega (livre VIII, chap. 10, livre IX, chap. 2, livre X, chap. 1); Michelet mainib Roux'd, kuid ei peatu temal pikemalt. Kaunis ohtvasti andmeid, kuigi süsteemitus esituses, leiame J. Jaurès'il (La Convention, lk. 1027 sqq., 1036 sqq., 1601 sqq., 1696 sqq.) Roux' ja pööraste liikumise kohta. Temast kõneleb ka Kropotkin mitmes kohas, kuna Tarle omas tsiteeritud uurimuses, milles pikalt käsitletakse kaubahindade fikseerimist revolutsiooni ajal, ei maini Roux'd üldse mitte. Seevastu annab Mathiez Roux' liikumisest väga üksikasjalise pildi.

¹³⁾ Mathiez, op. cit., lk. 132, 151, Jaurès, op. cit., lk. 1027, 1036 sq., H. Cunow, Die revolutionäre Zeitungsliteratur Frankreichs während der Jahre 1789—94, Berliin 1908, lk. 286, 289.

¹⁴⁾ Niisugusena iseloomustab Roux'd Mathiez, op. cit., lk. 129, 132; Jaurès'i juures esineb Roux mingi vanatestamentliku prohveti kujuna, kelle kõne olevat olnud kristliku resignatsiooni ja rahvaliku mässumeele segu ja kelle iseloomus ristenud vaba kristlik eksaltatsioon ja revolutsionääri ägedus: „ce prêtre exaspéré qui redescendait des mansardes blême de pitié et de colère“ (La Convention, lk. 1696, 1699).

dusest ja tarbeainete hindade normeerimise vajadusest. Maikuu 1792 peab Roux reas Pariisi kirikuis kõne teemale: kuidas päästa Prantsusmaa ja ta vabadus. Selles kõnes, mille ta hiljemini trükkis avaldab, nõuab ta valjusid terroristlikke abinõusid kõigi isamaa äraandjate vastu, m. s. äraandjate naiste ja laste võtmist pantvangideks, angeldajate karistamist surmanuhtlusega, esimese järgu tarbeainete väljaveo keeldu j. m. Konvendi valimistel esineb ta oma kandidatuuriga liiga pealetükkival kujul, mille tõttu ta omandab intrigaani kuulsuse ja kukub läbi. Kuid selle eest valib Gravilliers' seksioon ta oma esindajaks Pariisi kommuuni üldnõukogusse.

1. XII 1792 pidas Roux programmi ilmet kandva kõne Observatoire'i seksioonis, arvustades teravasti Rahvuskonvendi „senaatorlikku despotismi“ ja nõudes seadusiandvalt kojalt järjekindlamat võitlust angeldamise ja elukalliduse tõusu vastu. See kõne meeldis niivõrra, et seksioon otsustas lasta selle ühe kuu jooksul kaks korda nädalas ette lugeda. Seni oli Roux olnud populaarne ainult oma seksioonis ja selle lähemas ümbruses. Nüüd levib ta nimi üle terve Pariisi ja Roux saab terve omapärase liikumise tunnustatud juhiks. Selle liikumise olulisemaks tunnuseks on majanduspoliitiliste probleemide asetamine poliitiliste võitluste keskusse. See oli uus platvorm, millele seni polnud asunud ühegi partei juhid, kuid mis oli seda arusaadavam ja vastuvõetavam elukalliduse all kannatavaile linlaste massidele, kes „suure poliitika“ vastu olid tundnud ainult ajutist ja mööduvat huvi. Roux pöörab tõsist tähelepanu eraomandi instituudiga seotud küsimustele, milles teised parteid olid näinud vaid väheolulist ja kõrvalise tähtsusega probleemi. Ta nõuab püsivat ja süstemaatilist võitlust kõigi eraomandi õiguse kuritarvitajate vastu parteidelt, kelle töö ja tegevus seni oli peamiselt liikunud poliitilises ideeringis¹⁵⁾.

Kuid oleks eksitus pidada Roux'd kommunistiks, nagu seda mõned uurijad tahavad teha¹⁶⁾. Roux polnud proletariseerunud töölismasside esindaja, kelle ideaaliks oleks olnud majanduslikul võrdsusel baseeruv ühiskondlik kord. Tema võitles väikekodanlise ideoloogiaga läbiimbunud käsitöölise hulkade eluliste huvide eest.

¹⁵⁾ Jaurès, op. cit., lk. 1038, Mathiez, op. cit., lk. 136 sq.

¹⁶⁾ Näit. väidab Kropotkin, et pöörased olevat taotelnud tegelikku, s. t. majanduslikku, võrdsust ja propageerinud ühetasandavat revolutsiooni sotsiaalses mõttes. Nende ideed ei olewat välja töötatud uurijate kabinetides, vaid kasvanud välja momendi nõudeist. Seepärast nõudnudki nad „asja ennast“, s. t. tõelist võrdsust, ja püüdnud kõige pealt kaubitsemise kommunaliseerimise ja natsionaliseerimise teel kõrvaldada kaubanduse kaudu toimuva ekspuataerimise (op. cit., II, lk. 58, 61, 76, 77, 189, 190). Ka P. Louis (op. cit., lk. 42) arvab, et Roux olnud „passionné d'égalité réelle et totale“.

Nende kihtide ühiskondlik ideaal oli orienteeritud mineviku suunas: mitte suurtööstuse arengu ja kapitali kontsentratsiooni tagajärjel saabuv sotsialistlik ühiskond, vaid minevikku vajuv, väikevalmistusel — käsitööl — tugiv ühiskond leidis Pariisi arvuka käsitöölise-kihi poolt tunnustust ja pooldamist. Seepärast ei nõudnud selle kihi huvide eestvõitleja Roux mitte täielikku majanduslikku võrdsust kõrgelearenenud suurtööstusliku valmistusviisi alusel, vaid eraomandi õigusest johtuvate kuritarvituste piiramist ja eriti väikevalmistajate kaitset suurkapitali ülevõimu vastu. Järjekult polnud Jacques Roux' ja pööraste liikumise iseloomustavaks jooneks mitte proletaarlik kommunism, vaid väikekodanlik anti-kapitalism¹⁷⁾.

1793. a. veebruaris alustasid pöörased ägedat pealetungi Konvendile. 12. II 1793 esitasid kõik 48 sektsiooni saatkonna kaudu Konvendile petitsiooni, mis on nähtavasti redigeeritud Roux' poolt. Ei ole küllalt — rõhutati petitsioonis —, et meie oleme Prantsuse vabariiklased; on veel vaja, et rahvas oleks õnnelik ja et tal oleks leiba, sest kus leiba pole, seal pole seadusi, pole vabadust, pole vabariiki. „Meie oleme tulnud siia, kartmata teile mitte meeldida, et heita valgust teie eksitustele ja näidata teile tõe“. Petitsioonis nõuti, et Konvent maksma paneks üle terve Prantsusmaa ühtlase viljahinna maksimumi¹⁸⁾. See nõue oli vastuvõtmatu mõlemale suuremale Konvendi erakonnale — nii girondiinidele kui ka montagnardidele. Girondiinid olid kogu aja püsinud vabakaubanduse põhimõtte alusel ja kaitsesid m. s. suurtes sadamalinnades kuhjunud kaubakapitali huve. Ka montagnardid ei pooldanud vähemalgi määral pööraste aktsiooni. Mäeerakond nägi pöörastes endale kardetavaid võistlejaid, kelle mõju Pariisi massidele tuli igapidi hävitada. Pealegi said montagnardid aru, et viljahindade sundnormeerimine võib raskendada riigi rahanduslikku seisundit. Parajasti oli käimas emigrantide maade müümine. Põllusaaduste hindade fikseerimine oleks vähendanud maaväärtust ja jahutanud rahakate inimeste kalduvust endale aadli maaomandit hankida. Ka nõudis Roux assignaatide kursi fikseerimist, kuna mäeerakonna juhid — Marat, Robespierre ja Saint-Just — suhtusid üldse eitavalt assignaatidesse, pooldades nende kõrvaldamist tsirkulatsioonist ja riigivõlgade tasumist rahvusvarandustega natuuras.

Neil põhjusil astuvad montagnardid järsult pööraste liikumise vastu välja. Konvendis nimetas Marat petitsioonis soovitatud abinõusid veidraiks, äärmisteks ja igale heale korrale vastukäivaiks ja

¹⁷⁾ Cunow, op. cit., lk. 286, Jaurès, op. cit., lk. 1036 sq., Mathiez, La révolution française, II, Pariis 1924, lk. 62, Н. П. Карьевъ, „Коммунистическая“ петция Жака Ру. Русскія Записки, 1916.

¹⁸⁾ Mathiez, La vie chère, lk. 140 sq.

nõudis petitsiooni esitajate vangistamist. Viimase nõude lükkas Konvent küll tagasi, kuid andis petitsioonile valju vastuse. Nüüd lähevad meeled Pariisis ikka ärevamaks ja mäeerakonnaga käsikäes käinud jakobiinide klubi kaotab oma hariliku mõju massidele. Kommuuni üldnõukogu ja maire Pache'i katsed rahustada rahvastikku üleskutsete abil äparduvad. 24. veebruaril kordavad kaks naiste deputatsiooni konvendis rahvastiku nõudeid, kuid jällegi tagajärjetult. Järgmisel päeval puhkevad Pariisis suured toidulusrahutused lahti, mis kestavad mitu päeva ja omavad kõige ägedamat iseloomu käsitöölisestega asustatud linnaosades.

Girondiinid süüdistasid rahutustes Marat'd, sest just rahutuste puhkemise päeval oli ta soovitanud mõned angeldajad lasta teiste hirmuks vastava erakorralise tribunaali poolt ära hukata. Seevastu kirjutasid montagnardid rahutused Gironde'i ja royalistide arvele ja kujutasid pööraseid ainult nende agentidena. See süüdistus oli ilmselt põhjendamata, sest tõeliselt olid rahutuste tõttu vangistatud isikud enamasti tavalised käsitöölised, kel polnud midagi ühist kontrrevolutsiooniliste jõududega. Sellest hoolimata iseloomustas jakobiinide klubi ringkirjas oma filiaalidele pööraseid revolutsioonivastase liikumise agentidena¹⁹).

Jakobiinide järsk väljaastumine liikumise vastu sai sellele saatuslikuks. Pariisi kommuun pani oma üleskutses liikumise kontrrevolutsionääride arvele, kes püüavad takistada mobilisatsiooni. 26. veebruaril toodi rahvuskaart tänavaile ja selle patrullidel õnnestus hajutada rahvasalgad ilma verevalamiseta ning likvideerida rahutused. Pöörased loobusid oma aktsioonist ajutiselt, sest rahutuste jätkamine oleks tõeliselt võinud osutada kasulikuks revolutsionivaenulistele jõududele. Kuid Roux' ideed elasid massides edasi ja pööraste jõud polnud veel kaugeltki murtud. Sündmuste areng osutus neile kasulikuks ja peagi oli mäeerakond sunnitud nende fäätsamad nõuded teostama.

1793. a. kevadel halvenes Prantsusmaa sõjaline seisund. Hollandi vallutamise kavatsus äpardus, vägede ülemjuhataja Dumouriez siirdus äraandjana vaenlaste laagrisse, Vendée's puhkes hädaohtlik kodusõda lahti. Konvendi liikmete hulgast väljasaadetud komissarid kujutasid meeoleu kohtadel väga pessimistlikes värvides. Kohtadel ei olewat toiduaineist erilist puudust, kuid neid ei tahtavat assignaatide eest müüa. Seetõttu elavat vaesed rahvakihid kujutlematus viletsuses ja olewat tüdinunud revolutsioonist. Et neid rahvakihte kuidagi revolutsiooni külge kõita, korraldasid Konvendi komissarid ise kohtadel hädasunnil vilja üleskirjutamisi ja rekvi-

¹⁹) Nähtavasti selle ringkirja mõjul kujutab ka Louis Blanc omas revolutsiooni-ajaloos (livre IX, chap. 2) pööraseid kui „valetribuune“ ja Pitt'i agente.

reerimisi, kuid säärane majanduslik anarhia tõkestas ainult vilja liikimist ühest provintsi teise.

Neis meeleheitlikes oludes püüdis mäeerakond vastutuse kõigi nurjaminekute eest veeretada girondiinide kahepaiksele poliitikale. Ühtlasi pidi äge rünnak Gironde'i vastu rahva ärevale vihale andma kohase piksevarda ja juhtima tähelepanu kõrvale pööraste poolt propageeritud hindade fikseerimisest. Selles mõttes toetas montagnarde ka Hébert oma ajalehe „Père Duchesne'iga“²⁰⁾. Roux liitus omakord mäega selle võitluses Gironde'i vastu, lootes sel teel jakobiinne kõige kergemini võita oma sotsiaalsele programmile. Pidi ju võitlus girondiinide vastu, kes esindasid puhtal kujul majandusliku liberalismi põhimõtteid ja kaitsesid jõuka kaupmeeskonna huve, paratamatult viima võitlusele angeldajate ja elukalliduse vastu üldse. Omalt poolt olid montagnardid sunnitud ägedas jõukatsumises Gironde'iga kindlustama endile masside poolehoiu, kes ikka enam kaldusid pööraste sõiduvette. Masside võitmiseks oli vaja teataval määral teostada pööraste programmis leiduvaid sotsiaalseid reforme. Nii sünnib 1793. a. aprillis mäeerakonna ja pööraste kokkulepe: viimased aitavad võita girondiinide partei ja esimesed keelduvad vabakaubanduse toetamisest.

See ühinemine annab peagi tagajärgi. Pariisi departemendi valitus kutsus 18. IV 1793 nõupidamise kokku, millest osa võtavad Pariisi kommuuni ja departemendi maa-munitsipaliteetide esindajad. Kaaludes abinõusid tootlus kriisi kõrvaldamiseks, otsustavad nad nõuda viljahindade üleriikliku maksimumi maksmapanekut ja esitavad vastava petitsiooni Konvendile. Liikumise juhina esineb Roux' kõrval Pariisi kommuuni prokurör Chaumette, kelle algatusel tekib ühine rinne maksimumi kasuks kohalikest võimudest, sektsioonest ja massidest. Nüüd ei saanud Konvent enam kõrvale põigelda, vaid pidi küsimuse kaalumisele võtma. Asja arutamisel tekivad pikad ja teravad vaieldused, mis kestavad 25. aprillist 4. maini. Rahvamassid jälgivad asja arutamise käiku suure huviga ja nõuavad saatkondade kaudu ikka järsumal kujul oma tahte arvestamist. 1. mail ähvardab ühe säärase saatkonna esikõneleja otse mässu tõsta, kui Konvent järgi ei anna²¹⁾.

4. mail 1793 võtabki Konvent vastu seaduse, mis määrab viljahinna maksimumiks keskmise turuhinna, nii nagu see parajasti igas

²⁰⁾ „Le père Duchesne ramènerait à la cuisine politique de ses fourneaux le peuple détourné peut-être par l'odeur de pain chaud, d'épices et d'arome, qu'exhalaiient les propos de Jacques Roux“, Jaurès, op. cit., lk. 1074.

²¹⁾ Фалькнеръ, op. cit., lk. 129, 130, Mathiez, La vie chère, lk. 185, 186.

departemendis olemas²²⁾. Seni oli hindade normeerimine toimunud detsentraliseeritult üksikuil maa-aladel, nüüd normeeritakse viljahinnad ühe üldise seadusega tsentraliseeritud kujul²³⁾. See seadus oli mäeerakonna poolt kavatsatud teatava vahendina poliitilises võitluses: ta pidi olema relvaks, mis purustab kontrrevolutsiooni ja hävitab Gironde'i. Tegelikult kuulus seaduse läbiviijate montagnardide enamik kodanlisse klassi samuti kui girondiinidki. Klassipoliitika laiaade masside kasuks oli ainult tingitud poliitilise momendi nõudeist. Põhimõtteliselt jäid montagnardid endiselt majandusliku liberalismi alusele. Kuid taktilised huvid sundisid neid teostama taksatsiooni-poliitikat ja nende etatistlik ideoloogia oli tarbeainete riikliku taksatsiooniga täielikus kooskõlas²⁴⁾.

Et seaduse teostamine anti omavalitsuste kätte, kus domineerisid girondiinid, ja et see langes ajale, mil Prantsuse pinnal voogas hävitav kodusõda, ei olnud viljahindade riiklikul normeerimisel kaugeltki kõiki oodetud tagajärgi. Kuid pöörased, kelle mõju Gironde'i langemise järel veelgi kasvas, nõuavad ikka ägedamalt taksatsiooni seadusandluse jätkamist. Montagnardid aga ei vaja Gironde'i hävitamise järel enam nii suurel määral pööraste abi ja panevad nende nõudeile energiliselt vastu. Seetõttu tekib 1793. a. suvel mõlema voolu vahel äge ja pinev võitlus, mis avaldub petitsioones, manifestatsioones ja igasuguseis vastastikuseis intriiges²⁵⁾. Uue põhiseaduse suhtes nõuab Roux selle täiendamist paragrahvidega, mis ähvardaksid surmanuhtlusega kõiki tarbeainetega angeldajaid. Juuni lõpul esineb ta Konvendis väga terava petitsiooniga, rõhutades, et ei ole küllalt poliitilise vabaduse kindlustamisest: on vaja inimestele ka elu kindlustada. Samal ajal nõuab ta 280 rahvasaadiku, kes tahtsid kuninga üle kohtumõistmise panna rahvahääletusele, Konvendist väljaheitmist ja põhjalikku puhastust sõjaväes ning administratsioonis. Konvendis andsid montagnardid Roux'le väga karmi vastuse. Jakobiinide klubis tungis Robespierre talle ägedasti kallale ja jakobiinide nõudel heideti ta Cordeliers'de klubist välja.

Ka Marat alustas pööraste vastu ägeda sõjakäigu. Kuid Marat' tapmine 13. VII 1793 osutus Roux'le mitmeti kasuli-

²²⁾ Тарле, op. cit., II, lk. 299, Mathiez, La vie chère, lk. 186, 200.

²³⁾ Фалькнеръ, op. cit., lk. 130.

²⁴⁾ Mathiez, La vie chère, lk. 187. Mathiez, La révolution française, II, lk. 69, Тарле, op. cit., II, lk. 282.

²⁵⁾ Seni olid selle üksikasjad hoopis vähe tuntud. Nüüd on Mathiez oma uurimuses elukalliduse kohta Prantsuse revolutsiooni ajal esitanud sellest põhjaliku ülevaate (op. cit., lk. 188—365), mille juurde juhimegi asjast huvitatud lugejad.

kuks. Roux püüdis astuda Marat' surmaga tühjaksjäänud kohale ja hakkas välja andma ajakirja *Le publiciste de la République française par l'ombre de Marat*. Pöörastele oli samuti kasulik asjaolu, et Normandie's ja Bretagne'is möllava kodusõja tõttu ei saanud Pariisi küllaliselt viljaga varustada. Kui rahvas jälle uue energiaga hakkas Konvendilt nõudma kõigi esimese järgu tarbeainete taksatsiooni, oli Konvent sunnitud selle ärahooidmiseks tegema teise möönduse. Ta andis 26. juulil seaduse, mis karistas angeldajaid surmanuhtlusega. See seadus oli suur samm edasi pööraste poolt nõutud üldise hindade maksimumi suunas, sest nüüd käis kõigi esmajärguliste tarbeainetega kauplemine riigi ja omavalitsuse järelevalve alla, mis tunduvalt piiras vabakaubitsemist.

Kuid seegi mööndus ei rahuldanud pööraseid, kes jätkasid endise energiaga oma aktsiooni. Septembri alul läks ka Hébert pealetungile montagnardide vastu, nõudes legaalse terrori tarvituselevõttu kõigi isamaa ja revolutsiooni vaenlaste vastu. 4. ja 5. septembril vallandunud rahvaliidumine sundiski Konventi ja rahvapääste komiteed omaks võtma hebertistide poolt propageeritud abinõud. Et aga Roux ja Varlet hakkasid nõudma terrori *action directe*'ina ilma seadusliku sanktsioonita ja kindla kohtukorrata, osutus vastastel kergeks neid süüdistada anarhia tekitamises ja kontrevolutsioonile kaasaaitamises. Omandades pööraste sotsiaalse programmi asusid hebertistid seda ägedamasse isiklikku vastollu nende juhtidega. 29. IX 1793 võttis Konvent vastu maksimumi seaduse, mis märgitseb üleminekut kaubahindade universaalse normeerimise süsteemile²⁶). Nii pääsis pööraste partei sotsiaalne programm olulistes joontes võidule. Kuid terror, mille tarvituselevõttu Roux oli juba ammu nõudnud, tabab esijoones teda ennast ja tema ümber koondunud tegelasi. Roux vangistatakse, kuid ta jätkab ka vanglast oma kirjutisi, mille toon muutub ikka ägedamaks ja metsikumaks. Kui tema asi antakse revolutsioonilise tribunaali kätte, peab ta enda õigusega kadunuks ja surmab enda noaga 22. pluvioosil. Ühes sellega lõpeb ka pööraste liikumine, mille programmi olid üle võtnud Roux' õnnelikumad võistlejad, kes oskasid endale kindlustada võimude toetuse ja kaastegevuse.

Jacques Roux pole eriti suur kuju Prantsuse revolutsiooni ajaloos, kuid siiski ei puudu tal oma teened ja fäähtsus. Ta oli esimesi, kes sai aru, et revolutsiooni poolt väljakuulutatud vabaduse idee võib järjekindlas teostuses osutada kahjulikuks ühiskonna, eriti selle vaesemate kihtide, huvidele. Väikekodanlise käsiföölikonna kannatuste ja hädade siira kajastajana ja otsejoonse eest-

²⁶) Тарле. op. cit., II, lk. 306 sqq., Фалькнеръ, op. cit., lk. 131 sqq., Mathiez, La vie chère, lk. 372 sqq.

võitlejana püstitas ta rea nõudeid, millest suur osa teostus asjade raudse loogika sunnil edaspidises revolutsiooni käigus. Jacques Roux ise osutus võidetuks, kuid siingi, nagu tavaliselt ajaloo, siirdus võidetute püüdeist mõndagi võitjate tegevusse ja toiminguisse.

P. Treiberg.

Kuressaare eesti kooli õppekava 1706. a.

„Ajaloolise Ajakirja“ eelmises numbris ilmunud A. Soom'i põhjasõjaaegseid Saaremaa haridusolusid kirjeldav artikkel käsitleb peamiselt koolikorralduse välist külge: koolide asutamist, koolmeistrite haridust ja palgaolusid, koolimajade ehitamist j. m. Ainult riivates on puudutatud õppetegevust ennast, kuna autoril nähtavasti on puudunud selle kohta lähemad andmed. — Siin avaldatav Kuressaare linna eesti kooli õppekava visand 1706. aastast võiks olla tarvilikuks lisanduseks mitte ainult Saaremaa, vaid eesti kooli-ajaloole üldse, — vähemasti käesoleva õppekava avaldajal puuduvad andmed mõne teise sellase dokumendi trükis avaldamise kohta.

Nagu õppekavast näha, oli õpetus selleaegses koolis vägagi vaevane, — see piirdus ainult katekismi, palvete ja kirikulaulude pähetuupimisega. Kirjutamisest ja muist õppeaineist pole juttugi, ja seda linnas, kuna maal, kus enam puudust tunti tarviliku ettevalmistusega koolmeistrite järele, võis õpetus olla veel viletsamal järjel.

Õppekava originaal-käsikiri (viis lehekülge in quarto) säilitatakse Latvia riigiarhiivis, end. Liivimaa konsistooriumi kronoloogiliselt korraldatud mitmesuguste muude aktide hulgas. Tema koostaja kohta puudub käsikirjal nimi, kuid käekirja järele otsustades kuulub ta omaaegsele Saaremaa superintendent Gabriel Skragge'le.

M. Lepik.

In Nomine Jesu!

Schul-Methode,

für die Ehstnische Schule hier in Arensburg; wazß der Schulmeister soll sie lehren, und täglich ihnen vorhalten.

§ 1.

Defß morgendßß, kl. 7, sollen die Kinder in der Schule beßßammen seßßn. Und der Schulmeister soll nachseßßhen, ob sie, einjet-

weeder, haben sich hübsche gekemmt, und hände und angeficht gewaschen. Darnach soll er dasz MorgenGebeth vor sie halten, folgender gestalt.

1. Singen ein Morgen-Lied, nembl. erstlich **Keit minno Südda Pohjajz, etc. pag. 32.**¹⁾ und dasz alle morgen, bisz sie dasz fertig aufzwendig können. Darnach kan er einander Morgen-Lied nehmen, und dasz wieder so lange alle morgon singen, bisz sie dasz auch weggelehret; und dann ein drittesz vornehmen, und so weiter.
2. Wird gelesen, dasz Sünden-Bekendnüsz: [*post Votum: Vnnistago meid S(umma)l Sza, etc.*] **Armolinne Summal nink taiwane Sza, etc. exscribat.** auß dem Handbuch, p. 72²⁾.
3. Dasz MorgenGebeth: **Minna tenna sind, minno armas taiwane Sza, etc. exscribat.** auß dem Cateches.³⁾.
4. **Kürrie.** exscribat. auß dem GesangBuch, p. 158.
5. **Meil' anna Rahho Armo ka, etc. exscribatur** auß dem GesangBuch, p. 186.
6. **Summal olle mulle armolik sinno armo herräst, nink kistota minno Pattut sinno juhre Heldusze herräst. etc. Vertat. 51. a. v. 3. usq. ad. 14 inclusive.**
7. **Szand Summal öppeta minno teggema sinno hää meeie perra, sinno hää Waim saatto minno tafzatze tee pähle!**
8. **Ninda on Summal sedda Alma armaftanut, etc. Joh. 3,16.**
9. **Sejusse Christusze Summala Poja Werri teep meid puchtasz feigest meje Pattust.**
10. **Och! jäh meje jures Szand Jesus Christus, fest et Öddang Alma ka on sahnut, sinno tötteliko Sanna, sedda Summalikko wallosat kühnalt erra lassu meje mant errakistoda parhilda sellsinatzel hirmsal nink häädalikul ajal. Anna meile Usko kindmelt, et meje sinno Sanna nink pühä Sakramenti puchtaste woime pidada meie Surma Tunnini, Amen!**

¹ Siin ja edespidi „GesangBuch“ all on möeldud: „Ma-Kele Laulo-Ramat. Kumb Jumjala Auux ja temma Koggodusse Hähx on techtut. Tallinnas / Trükkis sedda omma Warra nink Kullo lebbi / Kristow Prendeken / 1702. Aastal“.

²) Kässä-Ramat / Kumma sisse on kokkopantut / Kuida Jumjala tenistust / Christlikko Kombede nink Kirko-Wiside ka meie Ma Koggoduste sees peapetama nink techtama. Trükkitud Tallinnas selle 1699. Aastal Christow Prendekessest / Ramato-Trükkarist.“

³) Siin ja edespidi: D. Mart. Lutterusse Katechismus, Eesti Ma-Rahwa Kele Kirjutut Tallinnas... 1700. Aastal“.

11. *Isza meje, te ollet Laiwaſz, etc.*
12. *Se Szand önnistako ninf hoitto meid, etc.*
Amen! *Summala Rahwo, etc.*
13. Wird gefungen: *Meil anna Rahho armo ka, etc. p. 186.*
Darauff werden die 5. Hauptstücke, mit *D. Lutheri* Erklärung vorgelesen, mit dieser Ordnung, alsz
 1. Desz Montagz: Die Hehl. 10 Geboth. und auch die Fragstücke darüber, bisz auff No 73⁴⁾.
 2. Diengtagz: Der Christl. Glaube: mit den Fragstücken, von No 73. bisz No 143.
 3. Mittwochz: Das Hehl. Vater Unser: mit den Fragstücken, von No 143. bisz 173.
 4. Donnerstagsz: von der Hehl. Tauffe: mit den Fragstücken, von No 173. bisz 190.
 5. Freytagz: von Hehl. Sacrament desz Altarz: mit den Fragstücken, von No 190. bisz auff Ende.
 6. Sonnabendz: Wird vorgelesen, von *Summala Ryki Wötmede Piddamiszest*, und allen den folgenden Stücken, bisz auff die Fragen: *Lühhifeszet Katetismuszje Kűzimesze- ja Kostmiszje-Sannat*⁵⁾.

§ 2.

Glock zehen, wie die Bet-Glocke wird gerührt, sollen sie alle auff die Knie wiederfallen, und wird gebetet:

1. *Summala se Isza, etc.* nimm, Amen!
2. *Meil anna Rahho Armo ka, etc. p. 186.*
3. *Kolmainus Summal meile jä, etc. exscribat.* aufz dem Gesangbuch, p. 160.
4. *Isza meje, etc.*
5. *Se Szand önnistago meid ninf hoitto meid, etc. exscribat.* aufz dem Handbuch, p. 102.

§ 3.

Nachmittag, wann Sie wieder beysammen sind,

1. Soll ein Tisch-Lied gefungen werden, alsz erstlich: *Och! Summal olle kitut, suhr tenno sako sul, etc.* aufz dem Gesangbuch, p. 73. Und darnach, wann sie dasz können, ein ander Lied; und so weiter.
2. Soll vorgebetet werden, die Tischgebete, aufz dem *Catechismo*, alsz: *Keitede Silmad, Szand, lohtwat sinno pähle, etc.*
3. Der Segen: *Se Szand önnistago meid ninf hoitto meid, etc.*

⁴⁾ Vt. järgmine märkus.

⁵⁾ „Tallinnas... Kristohw Prendeken, 1703.“

§ 4.

Aluff den Abend, da sie von ein ander scheiden

1. Wird ein abendlied gesungen alsz erstlich: **Och! Christus Pähw on sinno kähs, etc.** p. 50. so lange, bisz sie dasz Lied können. Darnach andern, nach der Ordnung.
2. Werden selbige gebete nach ein ander gebetet wie desz Morgendsz; und darzu, noch *Num.* 9. folgende, aufz dem Kirchen-Handbuch⁶⁾, alsz: **Szand erra nuchtle meid meje Batto perrast! etc.** p. 202. 203. 204. 205.

Und wird geschloffen mit dem Segen: **Ge Szand önnistago etc.**

3. Wird gesungen: **Meil anna Rahho armo ka, etc.** p. 186. Amen.

*Projectiret bey Einrichtung der Schulen,
Ao 1706. d. 22. Octobris.*

Varia.

Hans Delbrück †

1929. aastal suri üks silmapaistvamaid Saksa ajalouuriidaid, kel eriti suured teaduslikud teened sõjaajaloo alal, Hans Delbrück. Delbrück sündis 11. XI 1848, sai 1867. a. sõduriks, võttis osa Saksa-Prantsuse sõjast aa. 1870—1871, omandades ohvitseri kraadi, ja lahkus sõjaväeteenistusest 1885. a. reservi premier-leitnandina. 1873. a. omandas ta dr. phil. astme, oli hiljemini mõne aja Preisi printsi Waldemari kasvatajaks ja tuntud Saksa ajaloolase Leopold v. Ranke erasekretäriks. 1881. a. habiliteeris Delbrück Berliini ülikoolis ja pidas seal loengud esmalt dotsendina, siis erakorralise (aastast 1885) ja hiljemini (aastast 1896) korralise professorina uue ajaloo, muu seas sõjaajaloo alal. Professori ametist lahkus ta 1921. a.

Kui ajaloolane kuulus Delbrück n. n. noorrankelaste suunda. Ta tegi end esmalt üldiselt tuttavaks teosega, mis arvustas klerikaalse J. Jannseni Saksa ajaloo käsitlust („Historische Methode“, ilmunud „Preussische Jahrbücher“ 1884). Hiljemini on ta avaldanud terve rea väärtuslikke sõjaajaloolisi uurimusi, näit.: „Strategie des Perikles, erläutert durch die Strategie Friedrichs des Grossen“ (1890), „Friedrich, Napoleon, Moltke“ (1892) ja suurejoonelise üldise sõjaajaloo: „Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte“. Viimase teose esimene osa (ilmunud a. 1900) käsitleb vana aega: kreeka ja rooma sõjandust, teine (1901) — roomlaste võitlust germaanlastega, Rooma keisririigi ja germaanlaste sõjakunsti arengut, kolmas (1907) — sõjakunsti ajalugu keskajal ja lõppeks neljas (1920) — sõjakunsti uuel ajal kuni Napoleoni ajastu sõjadeni. Peale nende on veel mainitav terve rida Delbrücki teoseid ja uurimusi, mis käsitlevad vanemat ja uuemat, eriti Saksa sõja- ja poliitilist ajalugu ja üldse ajaloolisi üldpõhprobleeme, nagu: „Schlacht im Teutoburger Wald“ (1903), „Ludendorff, Tirpitz, Falkenhayn“ (1920), „Ludendorffs Selbstportrait“ (1922), „Bismarcks Erbe“ (1915), „Krieg und

⁶⁾ Vt. märkus 2.

Politik 1914—1918“ (3 annet, 1918—19), „Geist und Masse in der Geschichte“ (1912), „Sozialpolitik und Unternehmertum“ (1913), „Sozialpolitik und Volkswille“ (1913), „Über kriegerischen Charakter des Volkes“ (1914). Peale nende on Delbrück avaldanud veel teisi töid, mida siin pole võimalik loendada.

Delbrück on teotsenud aa. 1883—1919 „Preussische Jahrbücher“ väljaandjana ja osa võtnud ka tegelikust poliitikast, olles aa. 1884—1890 Saksa riigipäeva ja aa. 1882—85 Preisi maapäeva liige. Ta kuulus alul mõõdukate konservaatide hulka, kuid hiljemini lähenes demokraatidele.

Hinnates ajaloolise uurimise seisukohalt Delbrücki elutööd tuleb kahtlemata asetada esikohale tema suured teened sõjaajaloo alal, mil ta teotsenud pikemat aega tagajärjekalt ja teedrajavalt, omandades siin mitmekülge meetodilise vilumuse. Kogemusi sõjanduse alal sai Delbrück viibides tegevus väeteenistuses ja osa võttes Saksa-Prantsuse sõjast. Sõjaajaloo vastu huvi tundma hakkas ta 1874. a., tutvudes Wittenbergis Rüstow'i teosega: „Geschichte der Kriegskunst“. Esimesed sammud sõjaajaloo uurimise alal astus ta asudes Gneisenau biograafia uurimisele. Delbrück täiendas oma teadmisi sõjanduse alal tutvudes säärase sõjanduse teoreetikutega, nagu Clausewitz. Ka on ta palju õppinud tegelikelt sõjameestelt. Veel enam süvendasid tema teadmisi sõjanduse ja sõjaajaloo alal loengud, mis ta pidanud Berliini ülikoolis, alates a. 1881. Loengute ja eriuurimuste tulemuseks tuleb pidada tema peateost sõjaajaloo alal: „Geschichte der Kriegskunst“. See Delbrücki teos pole kirjutatud, nagu Delbrück ise ütleb, praktilisteks otstarveteks sõjaväelastele, vaid kui abiraamat ajaloolastele. Piirates sõja tehnilise külje käsitlemist jälgib ta esijoones sidet riigi põhikorra, taktika ja strateegia vahel. Delbrück on viinud oma sõjakunsti käsitlemise kuni Napoleonini, loobudes hiljemini esialgsest kavatsusest jätkata oma tööd kuni Saksamaa ühendamisõudadeni, käsitledes Napoleoni strateegia edasiarengut Moltkeni, sest see oleks, nagu ta ise ütleb, viinud teda maailmasõja probleemide jälgimise juurde, mis aga teaduslikuks käsitlemiseks polnud veel küpsed. Hilisema aja sõjaajaloolisi probleeme, Moltke strateegiat j. m. on ta siiski puudutanud mitmes eriteoses.

Delbrücki nimi on kahtlemata üldtuntud sõjaajaloo uurimise alal ja üldiselt ka tema teened sel alal tunnustatud, vaatamata sellele, et Saksamaal endal on teatavais mõõduandvais ringkonnis eitavalt suhtunud tema sõjaajaloo probleemide käsitusse. Eriti oli tema sõjaajaloo käsitlemise ja vaadete vastu Saksa kindralstaap, kusjuures mindi koguni nii kaugele, et keelduti tema õpilastele andmast Saksa sõjaakadeemia õppejõudude kohta.

Vaatamata sellele on ta leidnud tunnustuse ajaloolaste ja sõjaajaloolaste hulgas ja seda ka väljaspool Saksamaad. Sõjaajaloo uurijad on leidnud asjakohaseks uurimistööks Delbrücki tööst meetodilisi näpunäiteid ja positiivseid vaatekohti ajaloo probleemide käsitlemisel ja sõjaajaloolise arengu hindamisel. Loomulik, et Delbrücki suures teoses leidub probleemide käsitlust, mis vajavad korrektiive, täiendusi jne., kuid selle töö vajalises ajaloolastele ei või olla mingit kahtlust. Delbrücki uurimus avab ajaloolastele avarama võimaluse sügavamaks sissetungimiseks ajaloolistesse probleemidesse ja nende objektiivsemasse hindamisse. Eriti on see just mõõduandev nende maade ajaloo seisukohalt, millel geopoliitilise asendi tõttu sõjaajaloolistel ja poliitilistel probleemidel on olnud eriline raske kaal nende ajaloolises kujunemises ja arengus.

H. Sepp.

Kes on huvitatud meie kirjanduselust ja üldse
kultuurelust, see tellib

KIRJANDUSLIKU KUUKIRJA

EESTI KIRJANDUS

1930. a., 24. AASTAKAIK.

Ilmub 12 numbrit aastas. Tegev ja vastutav toimetaja
lektor **Joh. V. Veski**; toimetuse liikmed: mag. **H. Kraus**
(ajalugu), dr. **O. Loorits** (rahvaluule), prof. **A. Saareste**
(keel), kirjanik **Fr. Tuglas** (kirjandus). Väljaandja: **Eesti
Kirjanduse Selts**.

Ainsa kuukirjana Eestis on „Eesti Kirjandus“ üle
elanud kõik rasked ajad ja ilmub nüüd juba 24. aastat. See
annab tunnistust, et kuukirja järele on eluline tarvidus ja et
ta põhjeneb kindlal ideelisel alusel.

Pea-aladeks on kujunenud „Eesti Kirjandusele“ kir-
jandus, keel, rahvaluule ja ajalugu, kuid peale selle avalda-
takse kirjutisi ka üldkultuuriliste küsimuste, kujutava kunsti
jne. aladelt.

Peale eriartiklite toob „Eesti Kirjanduse“ iga
number arvustusi ja ülevaateid ilmunud kirjanduse kohta,
nii et aasta jooksul oleks käsitletud kuukirja veergudel kõik
ilmunud silmahakkavamad raamatud. Eriti on oluline tutvus-
tada lugejale tõlkekirjandust, kuna seda ilmub palju ja on
tarvis teha valikut, kuid vähe on nende puhul sõnavõtmist
meie muus ajakirjanduses.

Kuukirja lisana on „Eesti raamatute üldnimestik 1929. a.
alates“, mis tähtis eriti raamatukogudele.

Tellimishind: 5 krooni aastas, 2 kr. 50 s. poolaastas,
1 kr. 25 s. veerandaastas, üksiknumbrid 50 senti.

Madal tellimishind teeb kuukirja kõigile kättesaadavaks.
Et seda võimaldada maksab Eesti Kirjanduse Selts igal
aastal kuukirjale juurde üle 1/2 miljoni senti.

Tellimisi võtavad vastu postiasutused, raamatukauplused,
Eesti Kirjanduse Seltsi usaldusmehed ja Seltsi büroo,
Lai tn. 35, Tartus. Telefon 6-01.

Varemaid aastakäike on saada alates 1918. aastast, mõ-
ningaid üksiknumbreid alates 1906. aastast.

PE 743 29,4
3

Akadeemilise Ajaloo-~~ajaloo~~ ajakiri

„AJALOOLINE AJAKIRI“

jätkab 1930. aastal senisel kujul oma ilmumist. Ta seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eeskätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustuste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

Seni on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutisi avaldanud: prof. W. Anderson, prof. J. Bergman (Rootsi), prof. A. R. Cederberg (Soome), O. Freymuth, O. Greiffenhagen, prof. P. Haliste (Bauman), T. Holm (Rootsi), dr. P. Johansen, E. Kerem, R. Kleis, A. Koort, dr. Arvi Korhonen (Soome), H. Kruus, A. Kruusberg, prof. J. Kõpp, H. Laakmann, E. Laid, L. Leesment, F. Leinbock, M. Lepik, O. Liiv, L. Metslang, H. Moora, H. Mühlberg, Fr. Nineve †, prof. H. Oldekop †, H. Ottenson, prof. A. Pridik, prof. K. Ramul, G. Rauch, M. Schmiedehelm, H. Sepp, prof. O. Sild, A. Soom, prof. W. Süss, prof. A. M. Tallgren (Soome), dots. P. Treiberg, N. Treumuth, J. Vasar, K. Vilhelmson, dr. E. Virányi, dr. Fr. Westling † (Rootsi) ja prof. A. H. Wirkkunen † (Soome). Peale eelnimetatute on veel lahkesti kaastööd lubanud: G. Vihgrabs (Läti), prof. V. Voionmaa (Soome) j. t.

„Ajaloolise Ajakirja“ tellimishind: 2. kr. 40 s. aastas. Üksik number 70 senti. Kuulutuste lehekülj — 10 krooni, 1/2 lehekülje — 5 krooni jne.

Talitus asub: Tartu, K.-Ü. „Loodus“, Vana tän. 1. Tellimisi võtavad vastu ka kõik E. V. postiasutised.

Järgmine number ilmub kaksiknumbrina 1930. a. aprillis. 1922. aastakäigust on veel saada üksikuid numbreid — à 30 senti. Järgmisi aastakäike on veel saada: 1923. aastakäik — à 1 kr. 60 senti, 1924., 1925. ja 1926. aastakäik — à 2 krooni, 1927., 1928. ja 1929. aastakäik — à 2 kr. 40 senti.